д-р Андреј ИЛИЕВ
м-р Анита ИЛИЕВА НИКОЛОВСКА
Пено ИЛИЕВ

ПЕТРОВДЕНСКИОТ МАСАКР НА САЛАНЏАК ВО 1913 г.

Скопје, 2013

д-р Андреј Илиев
м-р Анита Илиева Николовска
Пено Илиев

ПЕТРОВДЕНСКИОТ МАСАКР НА САЛАНЏАК ВО 1913 г.

Рецензенти:
д-р Александар Трајановски
д-р Јован Јанев

Ликовно обликување на корица и компјутерска обработка:
Анита Илиева Николовска

Печат:
Соларис принт, Скопје

Тираж:
300 примероци

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

94(497.741)"1913"

ИЛИЕВ, Андреј
Петровденскиот масакр на Саланџак во 1913 г. / Андреј Илиев, Анита Илиева Николовска, Пено Илиев. - Скопје : Соларис принт, 2013. - 177 стр. : илустр. ; 21 см

Фусноти кон текстот. - За авторите: стр. 165-166. - Библиографија: стр. 155-158. - Регистри. - Содржи и прилог: Од историјата на село Долни Липовиќ

ISBN 978-608-4581-29-1
1. Илиева Николовска, Анита [автор] 2. Илиев, Пено [автор]
а) Долни Липовиќ - Историја - 1913
COBISS.MK-ID 94174218

Copyright © 2013, Andrej Iliev, Anita Ilieva Nikolovska, Peno Iliev.
Сите права се задржани.

На сегашните и идните поколенија,
кои се поврзани со село Долни Липовиќ,
за незаборав.

СОДРЖИНА

Предговор 7

ВОВЕД 9

I МАКЕДОНСКОТО ПРАШАЊЕ И МАКЕДОНСКОТО РЕВОЛУЦИОНЕРНО ДВИЖЕЊЕ ОД 60-ТИТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЈНИ 13

I.1 Политиката на големите европски сили спрема македонското прашање на Берлинскиот конгрес 13

I.2 Кресненско (македонско) востание 18

I.3 Формирање на Македонската револуционерна организација (МРО) 28

I.4 Илинденско востание 33

I.5 Младотурската револуција и Македонија 46

I.6 Улогата и расколот во ВМОРО пред Балканските војни 52

II БАЛКАНСКИ ВОЈНИ 61

II.1 Прва балканска војна 61

II.1.1 Кумановска битка 68

II.1.2 Битолска битка 75

II.2 Учеството на Македонците во Првата балканска војна 81

II.3 Лондонска мировна конференција 86

II.4 Состојбата во Македонија од декември 1912 до почетокот на Втората балканска војна 91

II.4.1 Тиквешко востание 96

II.5 Втора балканска војна 99

II.5.1 Брегалничка битка 103

II.6 Букурешка мировна конференција 110

II.7 Резултати и последици од Балканските војни за Македонија 114

III ПЕТРОВДЕНСКИОТ МАСАКР НА САЛАНЏАК 119

III.1 Положбата на македонското христијанско население во Лакавичкиот регион пред и во време на Балканските војни 120

III.2 Примери за страдањата на христијанското население во Лакавичката Долина од турските власти и башибозуци пред Петровденскиот масакр на Саланџак 124

III.2.1 Присилно регрутирање и мобилизација на христијаните во аскерот 125

III.2.2 Жртви на измачување и терор 126

III.2.3 Грабење и потурчување на млади моми и невести 129

III.2.4 Крвавиот поход на Јаја-ага 132

III.3 Петровденскиот масакр на Саланџак 136

ЗАКЛУЧОК 153

Извори и литература 155

Прилог: Од историјата на село Долни Липовиќ 160

Поговор 163

За авторите 165

Регистар на поважни лични имиња и географски поими 167

Предговор

Годинава се навршуваат сто години од масакрот на Саланџак, кога на ден Петровден во 1913 година на бездушен начин им се одземени животите на четиринаесет невини лица од село Долни Липовиќ.

Одбележувањето на тажниот јубилеј не беше единствената мотивација за создавањето на овој труд. Нашата примарна цел беше овој настан, на кој македонската историска наука досега му посветила минимално внимание, да се оттргне од заборавот и она што нам со генерации ни беше пренесувано како усно сведоштво од оние чијшто живот беше трајно одбележан од трагичната загуба, да ја добие својата пишана, научно поткрепена форма. Оттука, овој труд, во кој за првпат се објавуваат податоци од извонредна важност за детално расветлување на Петровденскиот масакр на Саланџак, треба да претставува придонес и појдовна точка за идни, поцелосни и продлабочени истражувања на ова и други вакви злосторства на територијата на Македонија во периодот пред и во време на Балканските војни, од новите генерации македонски историчари. Тоа го сметаме за наш долг и света обврска – спрема жртвите и страдањата на нашите предци и спрема идните поколенија.

На ова место би сакале да упатиме особена благодарност до членовите на Организациониот одбор за Големиот народен собир „За незаборав: Сто години од Петровденскиот масакр на Саланџак 1913–2013", кој се одржа на Петровден, 12 јули 2013 г. во с. Долни Липовиќ: Пено Илиев, Ацо Јованов, Трајко Трајков, Васко Трајков, Илија Мицев и Стојче Трајков, како и до членовите на Црквенскиот одбор и раководството на Месната заедница од с. Долни Липовиќ, за нивниот несебичен ангажман.

Со чувство на длабоко уважување, и не само заради нашето крвно сродство со нив, особена благодарност упатуваме до Ацо Јованов од Гевгелија, за неговата помош, залагање и вреден придонес во квалитативното збогатување на програмата за одбележување на овој тажен јубилеј, како и до браќата Наце, Трајан и Златко Илиеви, по потекло од Долни Липовиќ, за нивниот активен интерес во текот на создавањето на овој труд и финансиската поддршка која целосно го овозможи неговото печатење.

Благодарност до градоначалникот на општина Конче, Благој Јованов и до директорот на Јавното комунално претпријатие „Лакавица", Златко Јанкулов, кои финансиски го поддржаа Народниот собир.

На крајот, им изразуваме јавна и не помала благодарност на Виолета Темелкова, Наталија Јовановска, Марјанчо Мицев, Драги Петрушев и на сите оние кои на каков било начин беа вклучени и дадоа свој придонес достоинствено да се одбележи стогодишнината од овој трагичен настан.

Авторите

Вовед

Петровденскиот масакр на Саланџак во 1913 г., кога на свиреп и бездушен начин им се одземени животите на четиринаесет невини лица од село Долни Липовиќ, претставува очигледен пример за страдањата на цивилното население во виорот на воените дејствија меѓу завојуваните страни. И покрај тоа што мотивите за извршеното злосторство може да се карактеризираат како лични, со оглед на тоа што се работи за крвна одмазда, околностите кои овозможиле тоа најпрво да се организира а потоа и да се спроведе, се врзуваат за времето и настаните во зовриениот балкански простор по завршувањето на Првата и текот на Втората балканска војна. Од таа причина, Петровденскиот масакр на Саланџак во овој труд се разгледува во рамките на поширокиот историски контекст и општата состојба во Македонија во периодот пред и во време на Балканските војни, одразувајќи ја исклучително тешката положба во која се нашол македонскиот народ по неспроведувањето на одлуките донесени на Берлинскиот конгрес, што било и една од причините кои ги предизвикале двете Балкански војни. Нивниот епилог, со донесувањето на погубните решенија за судбината на македонскиот народ во Букурешт, не само што не ги решил проблемите на Балканот, туку за Македонија предизвикал натамошни тешки последици, кои се манифестирале во текот на Првата и Втората светска војна, а се чувствуваат и денес.

Од содржинско-тематски аспект, трудот е поделен на три меѓусебно поврзани целини или глави. Во првата се разработуваат настаните кои ја откриваат историската заднина или причините кои довеле до избувнувањето на двете Балкански војни: политиката на големите европски сили спрема македонското прашање на Берлинскиот конгрес, Кресненското (македонско)

востание, појавата на македонското револуционерно движење за национално ослободување, Илинденското востание, Младотурската револуција и улогата и расколот во ВМОРО непосредно пред почетокот на Првата балканска војна. Втората глава е посветена на текот и епилогот од двете Балкански војни. Во делот кој се однесува на Првата балканска војна, посебно внимание е посветено на создавањето на Балканскиот сојуз за војна против Османлиската Империја, на Кумановската и Битолската битка кои биле решавачки за крајот на османлиското владеење на Балканот, учеството на Македонците во туѓите војски и Лондонската мировна конференција која го означила крајот на оваа војна. Причините за избувнувањето на Втората балканска војна се посочуваат низ осврт за општата состојба во Македонија во периодот меѓу двете војни, а нејзиниот натамошен тек се следи од Брегалничката битка до одлуките содржани во Букурешкиот мировен договор и последиците од нив. Во третата глава е обработен настанот кој е предмет на овој труд. Посочувајќи ја општата положба, како и одделни индивидуални примери за страдањата на македонското христијанско население во Лакавичкиот регион во периодот пред и во време на Балканските војни, детално се задржуваме на опишувањето на Петровденскиот масакр на Саланџак во 1913 г., врз основа на досега објавените податоци и новите сознанија до кои ние дојдовме. На крајот од овој дел се дадени можните одговори на некои од прашањата кои засега, во отсуство на конкретни докази и документи кои би ги поткрепиле и потврдиле нашите согледувања, остануваат отворени.

И покрај тоа што историскиот период кој е опфатен со оваа книга е детално истражен и документиран во македонската историска литература, Петровденскиот масакр на Саланџак во 1913 г., досега не бил предмет на посебни научни истражувања. Определени сознанија за овој настан се објавени во трудовите на м-р Димитар Галев (*Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941 година* книга I, Штип: Друштво за наука и уметност, 1991) и д-р Александар Трајановски (во *Сборник меѓународна конференција 90*

години Балканска война, Кърджали: Институт по История при БАН – София и други, 2002 и *Гласник*, год. 46, бр. 2, Скопје: Институт за национална историја, 2002). Оттука, прва научна студија за споменатиот настан, во која се откриваат вистинските мотиви за ова злосторство и неговите извршители, и се утврдува точниот број и идентитет на убиените лица, претставува токму овој труд.

Податоците кои имаат извонредно значење за детално расветлување на Петровденскиот масакр на Саланџак, во голема мера се засновуваат врз сеќавањата на Боне Илиев, Фено Петров и Владо Трајков од село Долни Липовиќ, собрани и прибележани во вид на аудио записи од страна на Пено Илиев во текот на повеќе од 20 години. Свесни за тоа дека во прифаќањето на усната традиција треба да постои определена резервираност во однос на историската веродостојност на изнесените податоци, во трудот е направен обид тие да се потврдат низ документите и објавената научна литература што нам ни беше достапна. Притоа би укажале дека исказите на посочените лица, снимени независно и во различни околности и временски периоди, во најголем дел се совпаѓаат, што само по себе претставува доволен аргумент за нивно земање предвид во науката, и покрај тоа што не се работи за докази од прва рака. За жал, до објавувањето на овој труд, немавме можност (пред сè финансиска), за пообемни истражувања во турските, бугарските и српските архиви, што секако ќе остане наша идна задача и цел.

Да укажеме и на тоа дека во елаборацијата на ова и други слични злосторства на кои се осврнуваме во овој труд, наместа свесно е направен исчекор од строгиот научен опис. Определената емотивност во исказите, според нашето мислење, не ја намалува научната вредност на трудот ниту го доведува во прашање применетиот методолошки пристап. Сметаме дека природата на ова злосторство и методите со кои било спроведено, во толкава мера се надвор од здравиот човеков ум и разум, што во неговото опишување не може, а заради вистината и не треба, да се избираат

само оние зборови кои доследно ќе го почитуваат принципот на непристрасност.

Колкави биле страдањата знаат само тие што ги доживеале. Задачата што ние си ја поставивме во овој труд беше што поверодостојно да се прикаже и документира тоа што се случило, без притоа да се намалат, или зголемат, ниту страдањата на жртвите на ова злосторство ниту одговорноста на неговите извршители.

I Македонското прашање и македонското револуционерно движење од 60-тите години на XIX век до Балканските војни

I.1 Политиката на големите европски сили спрема македонското прашање на Берлинскиот конгрес

Во текот на XIX век, а особено во неговата втора половина, доаѓа до нов период во односите меѓу европските држави и Османлиската Империја, во кој посебно место зазема делувањето на тогашната царска Русија. Во меѓусебната борба за превласт на Балканскиот Полуостров, големите европски сили имале интерес на неговата територија да постојат повеќе мали и слаби држави, што било погубно за балканските народи кои тогаш влегувале во состав на Османлиската Империја и за остварувањето на нивните стремежи за национално ослободување.

Мешањето на големите европски сили во балканските прилики било причина за бројни војни меѓу балканските народи, во што подеднаков удел имале и аспирациите на Австро-Унгарија за Солун и на Русија за Дарданелите. Востанието во Босна и Херцеговина во август 1875 г., Бугарското востание во април 1876 г., Разловечкото востание во Македонија од 1876 г., војната меѓу Србија и Црна Гора, од една и Турција, од друга страна во 1876 г., се настани кои ја иницирале Големата источна криза.[1] Јавното мислење во Европа, а особено во Англија, изразувало вџашеност од жестината на репресалиите на Турција против востаниците. Од таа причина, западните европски сили се впуштиле во голема дипломатска акција за средување на приликите

[1] Андреј Илиев, *Воените операции на османлиската војска во Македонија 1876–1909* (Скопје: Соларис принт, 2010), 16-18.

на Балканот, на кои им се придружила и Русија. Како резултат на таквиот ангажман, кон крајот на 1876 г. дошло до свикување на Конференција на амбасадорите на големите сили (Англија, Русија, Австро-Унгарија, Германија, Франција и Италија) во Цариград,[2] на која европските сили едногласно ѝ предложиле на Портата Босна и Херцеговина, Македонија и Бугарија да бидат организирани како автономни области.

Турција го одбила ваквиот предлог, што било причина Русија на 23 април 1877 г. да ѝ објави војна. По блескавата победа, за да го осигура својот излез на топло море, Русија на 3 март 1878 г. во малото гратче Сан Стефано, ја принудила Турција да го прифати нејзиниот диктат. Двете земји склучиле меѓусебен договор со кој, меѓу другото, се предвидувало создавање на т.н. „Голема Бугарија", во чии граници влегувала цела Македонија. Европската дипломатија енергично се спротивставила на одлуките на Санстефанскиот мировен договор. Интензивниот дипломатски притисок ја принудил царска Русија на низа отстапки, а најпосле и на целосна ревизија на Договорот. За таа цел, неколку месеци подоцна бил одржан Берлинскиот конгрес (13 јуни – 13 јули 1878 г.), на кој присуствувале државните претставници на шесте големи европски сили: Русија, Германија, Австро-Унгарија, Велика Британија, Франција и Италија, од една, и претставниците на Османлиската Империја, од друга страна. На Конгресот земале учество и делегати од Грчкото Кралство, Романското Кралство, Србија и Црна Гора.

Иако главната причина за свикувањето на Берлинскиот конгрес било ревидирањето на територијалните решенија содржани во прелиминарниот Санстефански мировен договор, неговата крајна цел требало да им овозможи на европските сили поблиску да ја согледаат состојбата во Османлиската Империја и можностите за нејзино постапно повлекување од Балканот, што кореспондира со нивните планови за

[2] Ibid., 17.

поголемо влијание на Полуостровот.[3] По направената целосна ревизија, на Конгресот биле избришани дури 18 од вкупно 29 члена на Санстефанскиот договор,[4] а биле усвоени следниве заклучоци: на Османлиската Империја ѝ се вратила во владение Македонија и други територии кои со Санстефанскиот мировен договор ѝ биле доделени на Бугарија; Србија, Црна Гора и Романија станале независни држави; Бугарија добила статус на трибутарно кнежевство во рамките на Империјата; Кипар бил доделен на Велика Британија, а Босна и Херцеговина на Австро-Унгарија.[5]

---

[3] Фонд: Политички архив – XII, Турција 1902–1909, сигнатура: LXXXV/1016, 1877–1880.

[4] Ibid.

[5] Во решавањето на Источното прашање, па и во периодот пред ратификувањето на одлуките од Берлинскиот конгрес, европските членови се раководеле според законите од Парискиот мировен договор од 1856 г., како и Вашингтонскиот договор од 1871 г., Ibid., сигнатура: LXXXV/1014, 1877–1880.

Балканскиот Полуостров во 1878 година

Решенијата на Конгресот во голема мера биле резултат на тајни договори и спогодби меѓу дипломатските претставници на земјите учеснички. Русија како заштитник и иницијатор за создавање на т.н. „Голема Бугарија”, своите замисли ги реализирала преку канцеларот Александар Горчаков.[6] Речиси една недела пред одржувањето на Берлинскиот конгрес, министерот за надворешни работи на Велика Британија, Бенџамин Дисраели, склучил таен договор со Османлиската Империја против Русија, со кој на Велика Британија ѝ било дозволено да го окупира стратешкото место на Портата, Кипарските острови.[7] Овој договор, покрај другото, предвидувал и целосна поддршка на

[6] Ѓорѓи Абаџиев, „За односот на Македонската колонија во Петроград кон македонското прашање”, *Гласник на Институтот за национална историја* III/1 (1959): 120-145.
[7] Ibid., 115-143.

османлиските ставови од страна на Велика Британија, како и објавување војна на Русија во случај при спор со Портата да не може да се најде заедничко решение. На почетокот на самиот Конгрес, како резултат на силниот притисок од страна на Русија врз останатите членови, Романија, Србија и Црна Гора ја добиле својата независност, а Бугарија добила автономија во рамките на Османлиската Империја. Територијата на Добруџа, која со Санстефанскиот договор била доделена на Бугарија, сега ѝ била вратена на Романија.[8] Од друга страна, на Црна Гора ѝ биле доделени Никшиќ, Подгорица и Бар, а за Босна и Херцеговина било одлучено да се додели на Австро-Унгарија. Источна Румелија била прогласена за автономна провинција.[9]

Според членот 23 од Берлинскиот договор, за Македонија како и за останатите земји што останале под османлиско владение, се предвидувало воведување на Статут сличен на Критскиот,[10] со кој на овие земји им била доделена определена автономија во рамките на Империјата.[11] Органскиот устав на Крит, што значи и идниот устав на Македонија, предвидувал формирање на специјален административен совет во секоја територијално-административна единица, составен од по три члена муслимани и три члена христијани. Со советот било предвидено да раководи раководител на територијалната администрација. Подеталната разработка и анализа на членот 23 од Берлинскиот договор открива дека Македонија, според него, би добила политичка автономија со која македонскиот народ би имал пошироки можности да го изрази својот национален индивидуалитет отколку што било можно дотогаш под турска власт.

---

[8] Славко Димевски, *Санстефанскиот мировен договор и Македонија* (Скопје: Радио-телевизија, 1968), 15-19.

[9] Како резултат на ваквиот статус оваа провинција во 1908 г. станала нова бугарска држава.

[10] Крсте Петков Мисирков, *За македонцките работи*, фототипно издание по повод 100-годишнината од излегувањето, приредил Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2003), 10-11.

[11] Марија Пандевска, *Присилни миграции во Македонија во годините на Големата источна криза: 1875–1881* (Скопје: Мисла, 1993), 22.

Меѓутоа, наместо тоа, ситуацијата во Македонија во наредниот период станала уште потешка. По поразите на Турција во војните со Русија, Србија и Романија, како и заради неспроведувањето на одредбата од членот 23 на Берлинскиот договор за решавање на македонското прашање,[12] по Берлинскиот конгрес дошло до значително влошување на општествено-политичките и економско-социјалните прилики во Македонија. Македонскиот народ бил систематски експлоатиран од големиот дел на османлискиот државно-чиновнички и бирократски апарат кој го сочинувале полицијата, жандармеријата, војската, муслиманските земјопоседници, собирачите на данок, пандарите, јатаците, башибозукот и останати разбојнички банди.[13] Силниот притисок и експлоатација која била вршена врз македонското селанство, придонеле за натамошно влошување на неговата и без тоа тешка положба, па населението го барало излезот во преселбата во градовите ширум Македонија, каде имало поповолни услови да се дојде до работа и лична егзистенција. Голем дел од ова население емигрирало и надвор од границите на својата родна земја. Какви биле „турските злосторства" вршени врз македонското население во овој период може да се види од извештаите на амбасадорите на европските земји кои ја следеле состојбата во Империјата. Неподносливата положба најпосле предизвикала отпор, кој се манифестирал најпрво во форма на пасивен, а потоа и организиран оружен отпор за нејзино ликвидирање.

I.2 Кресненско (македонско) востание

Кресненското (македонско) востание од 5 октомври (стар стил) 1878 г., избувнало во услови на крајно тешка внатрешна состојба во Македонија и особено сложена надворешна воено-политичка ситуација на Балканот по поразите на Турција во Српско-Турската

---

[12] Ibid., 114.

[13] Илиев, *Воените операции на османлиската војска во Македонија 1876–1909*, 27.

војна од 1876 г., Руско-Турската војна од 1877/78 г.,[14] како и војната помеѓу Романија и Османлиската Империја во овој период и конечно одбиениот член 23 и одредбата 62 за решавање на македонското прашање на Берлинскиот конгрес.[15] Оттука, една од основните карактеристики на Востанието се аспирациите за уривање на постојниот полуфеудален поредок на Османлиската Империја и изградување на самостојна и независна македонска држава која требало да биде заснована врз модерниот капиталистички поредок.[16]

Востаничкото движење за кратко време исфрлило сопствен раководен кадар во кој особено се истакнале Димитар Поп Георгиев–Беровски и Стојан Карастоилов. При крајот на месец септември 1878 г., четите на Карастоилов и на останатите пирински војводи, по повикот на Џумајскиот комитет „Единство" се префрлиле на ослободената македонска територија во Горно Џумајско,[17] во согласност со договорот постигнат на состанокот во Рилскиот манастир, на кој, покрај другите, учествувале и Димитар Поп Георгиев, митрополитот Натанаил, Иљо Малешевски, како и руските управители во Ќустендил и Дупница, Овсјаниј и Шевченко.

Од друга страна, политичкото раководство на македонските востаници знаело дека претстои конференција на претставниците на големите европски сили во Цариград, а потоа и во Пловдив, на која врз одредбите на Берлинскиот конгрес требало да биде изработен „Органски устав", односно Статут за автономија на Источна Румелија. Овој факт влевал надеж за измена на политичкиот статус и на Македонија, дотолку повеќе што тоа го предвидувал членот 23 и одредбата 62 од Берлинскиот договор.[18] Раководството

---

[14] Александар Трајановски, *Димитар Поп Георгиев–Беровски: 1840–1907* (Штип: Сојуз на друштвата на историчарите на Македонија, 1990), 105-107.

[15] Манол Пандевски, „Кресненското востание од 1878–1879 год.", *Гласник на Институтот за национална историја* XXII/1-2 (1978): 43-47.

[16] Ibid., 53-55.

[17] Дойно Дойнов, „Нови документи за Кресненско-Разложкото въстание", *Известия на Националния военно-исторически музей* 1 (1973): 184-188.

[18] Христо Андонов-Полјански, *Македонското прашање* (Скопје: Култура, 1990), 20-24.

на македонските востаници сметало дека нема поефикасно средство од кренатото оружје за да се натераат европските сили на договор меѓу себе и да ѝ дадат автономија на Македонија.

По извршените подготовки, на 5/17 октомври 1878 г., околу 400 востаници и селани од Џумајско, под команда на Карастоилов и Поп Георгиев–Беровски, го нападнале аскерот во кресненските анови и по 18 часовна борба го принудиле безусловно да се предаде, пришто бил ликвидиран и османлискиот воен гарнизон во селото Кресна. Македонските востаници потоа го продолжиле своето напредување по течението на реката Струма. Останати војводи на востаничките чети биле Коста Кукото од Серско, Стојо Торолинко од пределот на Каршијак, Петричко и Крсто Аризанов од село Свети Врач, денешен град Сандански. Во извештајот што Беровски истиот ден го испратил во Горна Џумаја, се вели дека во нападот на османлиската војска, учествувале и селаните од месноста Кресна, Влахи и Оштава. Притоа Беровски неодложно барал многу пушки и 10 товари фишеци.[19]

Бугарските комитети уште на самиот почеток се мешале во текот и организацијата на Востанието, обидувајќи се да наметнат своја тактика и стратегија на војување со османлиската војска, со крајна цел Востанието да се потчини на нивните намери за хегемонија на Балканот. Политичката цел на Востанието била изложена во документот „Правила на македонскиот востанички комитет" од декември 1878 г., во кој покрај другото се изразувала силна верба и стремеж за ослободување на Македонија од османлиското ропство и за нејзино конституирање како автономна држава во рамките на Османлиската Империја или како независна држава вон границите на Империјата.

[19] Трајановски, *Димитар Поп Георгиев–Беровски: 1840–1907*, 115-120.

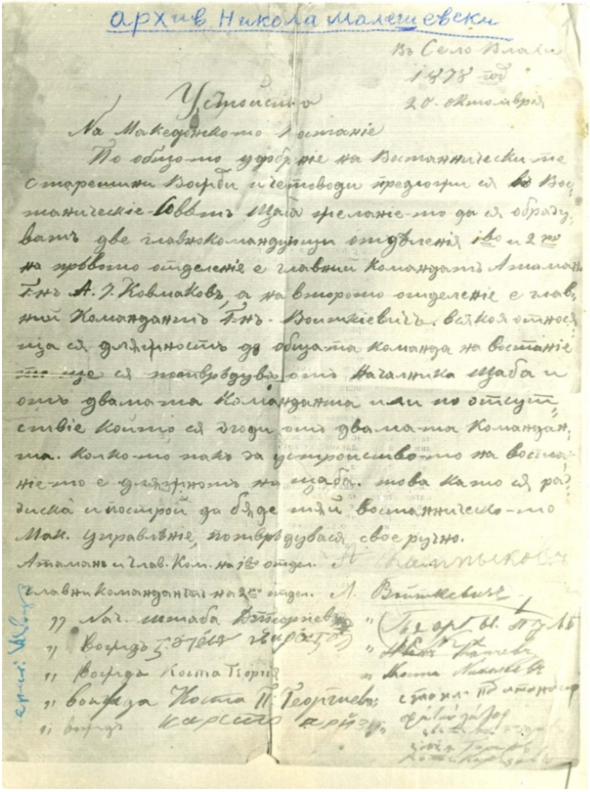

архив Никола Малешевски

Въ Село Влахи
1878 год
20. Октомврий

Устройство
на Македонското Востание

Устројство на Кресненското (македонско) востание,
с. Влахи 1878 г.

Првиот бугарски комитет „Единство” бил формиран на 29 август 1878 г. во Велико Трново.[20] Наоѓајќи се далеку од Македонија, тој немал активно влијание врз Востанието. Раководна функција во Софискиот комитет имал митрополитот Мелетиј, родум од Струмица, кој бил помаган и од македонскиот митрополит Натанаил Кучевишки. Врската со раководните органи на Востанието софиските комитети ја одржувале по писмен пат, а како најактивен во

[20] Дойнов, „Нови документи за Кресненско-Разложкото въстание”, 194-199.

улогата на координатор за потребите на софиските комитети се покажал митрополитот Натанаил, кој воедно претендирал и за првото раководно место во Востанието.

Бугарските комитети, неможејќи да најдат соодветни лица за спроведување на својата политика од бугарскиот народ, а уште помалку од страна на Македонците, ги ангажирале рускиот козак Адам Калмиков и Полјакот Луис Којткевич. Четата на Којткевич која броела 300 борци, комплетно била оформена кон крајот на септември 1878 г. и веднаш упатена за Ќустендил. Движејќи се кон османлиската страна четата изненадно била веднаш разбиена, а нејзиниот раководител се вратил во Софија за натамошни инструкции. Нешто подоцна и Адам Калмиков се упатил со оружена чета, но и тој како Којткевич ја доживеал истата судбина.

Како што стои во извештајот од 20 октомври 1878 г., востаниците го избрале Адам Калмиков за атаман, Димитар Поп Георгиев–Беровски за началник на Штабот на востаничкото движење и Георги Михајлов за помошник на Штабот, воедно и за благајник и одговорен за оружјето. Стојан Карастоилов бил назначен за прв војвода на чета. Калмиков протестирал во Горна Џумаја до комитетот „Единство” зошто во официјалните документи кои ги добивале од Комитетот не се спомнувало македонското име и народ, додека пак Беровски побарал 8 аршина платно за изработка на македонско востаничко знаме. Штабот бил сместен во Пиринското село Влахи кое се наоѓало јужно од демаркациската линија.[21]

По успехот кај Кресна, Востанието се раширило во внатрешноста, развивајќи се паралелно во две насоки: по долината на реката Струма кон Мелник и западно од реката Струма кон обласа Каршијак. Освен во пределот на Кресна, Влахи и Оштава, ослободената територија се проширила и кон селата Ново Село, Брезница, Мораска, Будилци, Сливница и други, така што по една недела, Беровски и Калмиков го известиле

[21] Трајановски, *Димитар Поп Георгиев–Беровски: 1840–1907*, 127-131.

Комитетот дека османлиската војска без никаква борба се повлекува кон Серес и Петрич.[22]

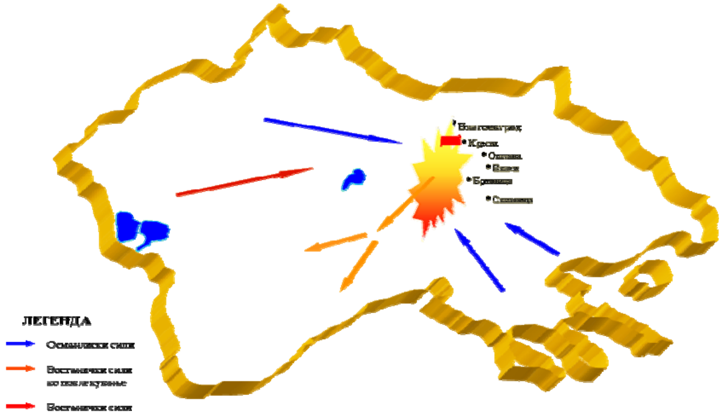

Кресненското востание во Македонија од 17 октомври 1878 г.

По првите успеси на Востанието, раководството се зафатило со организирање на полициско началство, кое добило задача да го чува редот во селата и да мобилизира нови востаници, како и материјално да ги снабдува востаничките чети.[23] Една од главните причини за запирање на востаничката офанзива бил недостигот на оружје. Османлиската војска го искористила овој погоден момент за реорганизирање на сопствените сили и за изведување на противнапад. Нејзиното напредување било манифестирано со опожарување на 12 села од Кресненскиот крај со околу 1.200 куќи.

Според изворните документи, собирањето на оружје во Бугарија не било многу сложено. Сепак, во првите три недели од почетокот на Востанието македонските востаници добиле само шеесетина пушки, иако Беровски побарал околу 3.000. Притоа, наместо во

[22] Ibid., 123-128.

[23] Христо Андонов-Полјански, „Некои прашања од воената организација на македонското национално-револуционерно движење во предилинденскиот период", *Гласник на Институтот за национална историја* IV/1-2 (1960): 85-89.

Џумаја, оружјето и доброволците Софискиот комитет ги испраќал во Ќустендил каде се наоѓале четите на Војткевич и митрополитот Натанаил. Најверојатно Софискиот комитет оценил дека одредот на Адам Калмиков кој се наоѓал во Кресна, можел лесно да се претопи во големата маса на македонски востаници. Наместо оружје и муниција, Комитетот во Горна Џумаја и Штабот на македонското востание во село Влахи добиле инструкции кон каква тактика да се придржуваат за време на Востанието.

Првите разидувања во македонската востаничка организација настанале заради командантската функција во Штабот, помеѓу Адам Калмиков и Стојан Карастоилов,[24] што не треба да се сфати само како борба за превласт, туку и како внатрешна борба на две личности со крајно спротивставена тактика за Македонското востание. Откако при крајот на месец октомври 1878 г. во селото Влахи дошол и Луис Војткевич со својата единица, се разгорел огнот помеѓу него и Калмиков за превласт на командантската функција во Штабот.[25] Бидејќи ривалството се заканувало да премине во физичка пресметка, месните раководители на Штабот ги протерале Калмиков и Војткевич во Горна Џумаја, а според изворните документи Стојан Карастоилов бил поставен за времен командант на Востанието, односно водач на Македонското востание. Според белешките на Беровски, во тој момент востаничката команда поминала во рацете на вистинските македонски востаници, пришто забележува: „Македонското востаничко движење може и да успее само ако провејува нескриена намера за натамошен самостоен развиток".

На 11 ноември Софискиот комитет ги соопштил своите одлуки во Горна Џумаја: прво било наредено да се затвори и да се отстрани од челната позиција на Македонското востание Димитар Поп Георгиев–Беровски, а како второ била формирана трочлена комисија на чело со Димитар Стателов, која во име на Централниот

[24] Трајановски, *Димитар Поп Георгиев–Беровски: 1840–1907*, 132-137.
[25] Пандевски, „Кресненското востание од 1878–1879 год.", 60-62.

комитет требало да раководи со сите работи на Востанието во веќе ослободената македонска територија. Комисијата веднаш го отстранила Беровски од челната функција на Востанието, додека на Калмиков и Војткевич им биле вратени функциите во рамките на востаничкото движење, притшто Калмиков делувал во Кресненскиот, а Војткевич во Разлошкиот крај. Исто така на најсвиреп начин бил остранет од командната функција и војводата Стојан Карастоилов. Ноќта на 25 ноември 1878 г. тој бил застрелан додека спиел, а заедно со него загинале уште двајца најблиски соработници, додека други двајца биле тешко ранети.

Во текот на 17 ноември 1878 г., османлиската војска ја вратила својата власт во Банско. Тактиката која овде ја употребиле бугарските комитети го чинеле Разлошкиот крај пет ограбени села, околу 120 изгубени човечки животи и повеќе илјади македонски бегалци.[26] Навремената вест за османлиското напредување го натерало Штабот на македонското востание да се пресели во село Србиново, бидејќи не можел понатаму да опстане на востаничката територија, а одовде во ноќни услови се повлекол за Горна Џумаја и понатаму во Софија.[27] По настаните во раководството, Адам Калмиков повеќе не се јавува во рамките на востаничкото движење, а истото се случило и со Војткевич. Борците на Стојан Карастоилов повторно се вклучиле во Востанието, притшто востаничката организација била реорганизирана.

---

[26] Ibid., 49-62.

[27] Дойнов, „Нови документи за Кресненско-Разложкото въстание", 187-192.

Печат на Кресненското востание

Втората фаза на Востанието започнува од декември 1878 и трае до април 1879 г. Тука треба да се нагласат два значајни моменти кои настанале во рамките на македонското ослободително движење. Прво центарот на востаничката активност бил преместен во рамките на огражденските села во областа на Каршијакот, што било дело на Димитар Беровски. Ослободувањето на Беровски од затвор имало за цел да се искористи неговиот авторитет за повторно организирање на Востанието. Во текот на 1 декември 1878 г., Беровски се нашол во Огражденското село Сушица.[28] Неговата активност во овој период била насочена кон создавање на востаничка војска за одбрана на реонот на Каршијак од нападите на османлиската војска. Веднаш по доаѓањето на Беровски, во областа Каршијак дошле и борците на војводата Стојан Карастоилов. Притоа Димитар Беровски повторно ги мобилизирал сите оние востаници кои го напуштиле Кресненскиот крај по судирите со Софискиот комитет „Единство" и притисокот на османлиската војска. Беровски вовел нова организација во востаничките редови, создавајќи од нив три одреди од по 100 борци

[28] Ibid., 191-195.

како регуларни војници. Приливот на нови востаници мошне бргу растел и за кратко време нараснал на околу 600 нови борци. На 13 декември 1878 г., македонските востаници на реката Лебница, кај село Ѓурѓево разбиле османлиски баталјон од 400 души кој ги нападнал.[29] Меѓутоа, ниту овојпат Беровски не бил оставен да го прошири и темелно да го реорганизира Востанието. Кон средината на јануари 1879 г. повторно бил повлечен и затворен во областа на Горна Џумаја.

Димитар Поп Георгиев–Беровски

Османлиските единици кои биле упатени од гарнизонот во Петрич, кон 20 февруари 1879 г. ги зазеле селата Игралиште и Цапарево. За да не се случи истото и во областа Каршијак, дошол митрополитот Натанаил, кој до македонското население испратил пропагандно

[29] Пандевски, „Кресненското востание од 1878–1879 год.", 52-54.

известие со цел да го мобилизира во востаничката војска.[30] Меѓутоа, по повторното затворање на Беровски, народот дефинитивно ја отфрлил соработката со уфрлените чети од Бугарија. Во меѓувреме, Хусни бег Петрички навлегол во Каршијакот со 800 души редовна турска војска и башибозук и ги ликвидирал уфрлените чети.[31] Со повторната окупација на османлиската војска во пределот на Каршијак кон крајот на април, и Горна Џумаја во текот на месец јули 1879 г., македонското востаничко движење во Пиринскиот дел на Македонија конечно завршило.

За време на Кресненското востание низ цела Македонија дејствувале околу 3.000 вооружени востаници против кои османлиската власт ангажирала 40.000 војска засилена со коњаница, артилерија и башибозучки одреди. Бројот на изгорените христијански села се проценувал на 73. Во борбите загинале околу 4.000 луѓе, најповеќе заклани мажи, жени и деца, а толкава била и бројката на оние кои умреле од глад и беда. Неуспехот на Кресненското востание бил проследен со емигрирање на голема иселеничка маса од Горна Џумаја и Разлошкиот крај. Според еден податок на софискиот губернатор од 19 јули 1879 г., бројот на бегалските семејства бил околу 690. Структурата на бегалците била 852 мажи, 807 жени и преку 2.000 деца.[32]

I.3 Формирање на Македонската револуционерна организација (МРО)

Кон крајот на XIX век во Македонија постепено почнало да се јавува едно струење за ослободување од стегите на османлиското господство и отпор кон

---

[30] Во едно писмо од 8 јануари 1879 г., адресирано до Деспот Баџовиќ, еден од истакнатите војводи во Македонското востание, Георгија Пулевски, напишал дека Бугарите си играат со македонските востаници заедно со митрополитот Натанаил, пришто ја вртат водата на својата воденица.

[31] Пандевски, „Кресненското востание од 1878–1879 год.", 51-54.

[32] Иван Катарџиев, *Македонија и Македонците во светот* (Скопје: Матица македонска, 1996), 25.

пропагандната активност на соседните држави.[33] Од тајно и неорганизирано, македонското револуционерно движење постепено добило форма на организирана самоодбрана, која се состоела од тајни револуционерни и училишни кружоци кои прераснале во револуционерни комитети и оружени групи. На чело на овие револуционерни движења во Македонија застанала главно македонската учителска интелигенција, која го повела македонскиот народ и потиснатите народни маси да ја извојуваат својата слобода по пат на сенародно оружено и организирано востание.

На 23 октомври (стар стил) 1893 г., група напредни македонски интелектуалци во Солун, во куќата на солунскиот книжар Иван Хаџи Николов ги поставиле темелите на Македонската револуционерна организација (МРО). На првиот состанок присуствувале Дамјан (Даме) Груев (1871–1906), професор по историја, родум од с. Смилево, Битолско; д-р Христо Татарчев (1869–1952), лекар од Ресенскиот крај; Петар Поп Арсов (1872–1941), професор по книжевност, родум од велешкото село Богомила; Иван Хаџи Николов (1861–1934), книжар, родум од Кукуш; Андон Димитров (1868–1933), учител, родум од солунското село Ајватово и Христо Батанџиев, професор, родум од селото Гуменџе, Ениџевардарско.[34] Основна тема на првиот конститутивен состанок била идната политичка активност во Македонија и неопходноста од организирана општествена дејност во неа.[35]

Било договорено Организацијата строго да се придржува кон следниве принципи и начела: Организацијата била револуционерна; револуционерната дејност се спроведувала строго конспиративно; Организацијата дејствувала исклучиво на територијата на Македонија (во нејзините природни и етнички граници); во Организацијата имале право да се

---

[33] Славко Димевски, *Туѓите пропаганди во Македонија* (Тетово, 1968), 4-5.

[34] Александар Трајановски, *Историја на Македонија: краток преглед на историјата на Македонија и на македонскиот народ од антика до денес* (Скопје: Менора, 2008), 317.

[35] Иван Катарџиев, *ВМРО* (Скопје, 1968), 10-11.

зачленуваат само лица кои биле родени и живееле во Македонија (независно од нивната вера и народност). За стапување во Организацијата било воведено полагање заклетва, која гласела:

„Се колнам во името на Бога, честа и татковината дека ќе служам чесно и верно за слободата на Македонија. Ќе ги исполнувам сите наредби на Организацијата за доброто на татковината, а ако ѝ напакостам со нешто на Организацијата или ако ги предадам доверените тајни, готов сум да бидам казнет со кама или со револвер за потврда на коешто ги бакнувам. Амин!"[36]

Симболите за заклетвата на Организацијата

Тежишната задача на МРО била со оружена борба да се извојува политичка автономија на Македонија. Во почетокот на 1894 г., бил усвоен Уставот на Организацијата кој се состоел од четири дела, образложени преку 14 членови. Во првото поглавје јасно биле истакнати целите и задачите, пришто особено внимание било посветено на ширењето на слободарскиот дух кај населението и сознанието дека за сопствената слобода треба самото да се избори.[37] Во второто поглавје било опфатено уредувањето на Организацијата, каде што посебно се нагласува дека член на Организацијата

[36] Катарџиев, *ВМРО*, 1-3.

[37] Овој став го застапувал и Гоце Делчев: „Делото за ослободување на еден народ, е пред сè негово сопствено дело, на неговите сопствени раце".

може да биде секое лице без разлика на полот, верата и народноста, доколку ги прифаќа задачите и целите на Организацијата и доколку положи заклетва дека верно ќе ѝ служи на Организацијата.[38] Третото поглавје ги содржело одредбите за материјалните средства на Организацијата, изворите за снабдување и финансирање, претставувајќи ги логистичките начела. Во четвртото и последно поглавје биле опфатени санкциите и дисциплинските мерки кои се однесуваат за сите оние кои ќе ги повредат основните принципи и начела на Организацијата.

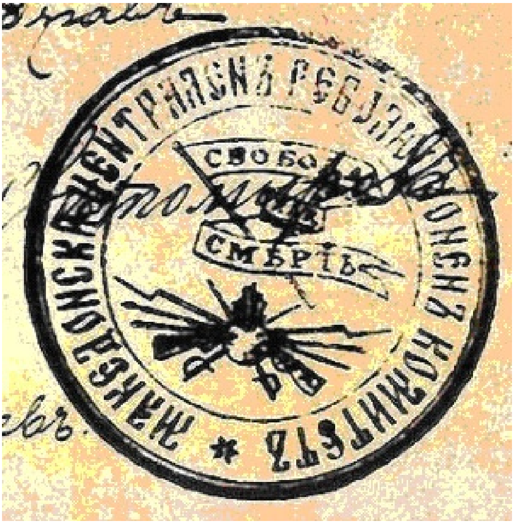

Печат на Централниот комитет на МРО

По долгата дискусија македонските интелектуалци се договориле седиштето за состаноци на МРО да биде градот Солун. Благодарение на условите што ги овозможувал Солун како централно место на некогашна Македонија, каде се собирале учители, еснафи, трговци, свештеници итн., за кратко време во Организацијата се вклучиле голем број луѓе, пред сѐ од

---

[38] Ванче Стојчев, *Воена историја на Македонија* (Скопје: Сојуз на друштвата на историчарите на Македонија, 2000), 407.

редовите на интелигенцијата и економски позајакнатата граѓанска средина. На вториот состанок кој се одржал на почетокот од 1894 г., основоположниците на МРО ги поставиле основите на организациското уредување на Организацијата која го променила своето име во Внатрешна македонска револуционерна организација (ВМРО).[39] Тогаш се конституирал и Централниот комитет на ВМРО на чело со д-р Христо Татарчев како претседател и Дамјан Груев како секретар и благајник.[40]

Развојот на Организацијата надвор од реонот на Солун во внатрешноста на Македонија (Прилеп, Битола, Охрид, Струга, Кавадарци и во други градови), покажал дека интересот за нејзината активност бил голем и дека има потреба од проширување на кругот на луѓе од кои се регрутирале нејзините членови.[41] Кон крајот на 1894 г. кон Организацијата се приклучиле Гоце Делчев и Ѓорче Петров. Во текот на 1896 г., Организацијата одржала Конгрес во Солун, на кој покрај основачите, присуствувале Гоце Делчев, Ѓорче Петров, Пере Тошев, Христо Матов и други. Според новиот Устав и Правилник на Организацијата, изработени од Гоце Делчев и Ѓорче Петров, највисок орган на Организацијата бил конгресот. На Конгресот во Солун Организацијата го сменила своето име од ВМРО во Тајна македонско-одринска револуционерна организација (ТМОРО), бидејќи нејзината дејност се проширила и во Одринско. Бил избран и нов ЦК на Организацијата со седиште во Солун.

За полесно раководење и командување, територијата на Македонија била поделена на седум револуционерни окрузи: Солунски, Битолски, Скопски, Штипски, Струмички, Серски и Одрински. Окрузите биле поделени на околиски и селски комитети на Организацијата. Покрај ова била формирана и тајна полиција и револуционерни судови за разрешување на споровите меѓу населението. За поефикасна

---

[39] Во текот на својот развој Македонската револуционерна организација носела различни називи – МРО, МЦРК, БМОРК, ВМРО, ТМОРО, ВМОРО, ВМРО (Об.) и други.

[40] Трајановски, *Историја на Македонија: краток преглед на историјата на Македонија и на македонскиот народ од антика до денес*, 319.

[41] Катарџиев, *ВМРО*, 11.

координација и соработка со Бугарија било избрано Задгранично претставништво, чии први претставници станале Гоце Делчев и Ѓорче Петров. Организацијата располагала со своја тајна пошта, шифри, курири и администрација. Според истакнатите членови на Организацијата, за секоја борба биле неопходни срце, волја, совест и разум за остварување на историското сознание. Гоце Делчев бил срцето на револуционерната Организација, Даме Груев волјата, Пере Тошев совеста и Ѓорче Петров разумот.[42]

Гоце Делчев

Даме Груев

За навремена информираност на своите членови Организацијата издавала свои весници, меѓу кои поважни биле „На ор’жие” (Битола, 1895–1902), „Бунтовник” (Софија, 1898–1899), „Дело” (Софија, 1901–1902), „Свобода или смрт”, „Освобождение” и „Весник”. Сето ова дало можности за омасовување на мрежата на Организацијата, најпрвин во големите градови, а потоа и во селата. Македонската револуционерна организација била масовно прифаќана од интелигенцијата, а подоцна

[42] Гане Тодоровски, *Даме Груев* (Скопје: Радио-телевизија, 1968), 3.

и од широките народни маси. Во нејзините редови доброволно се обединувале и се самовооружувале сите независни елементи во Македонија, без оглед на нивната националност и вера, коишто имале основна цел да се борат за ослободување на земјата од османлиската власт и пропагандите на соседните држави, сè до конечно ослободување и создавање на македонска самостојна држава.[43]

I.4 Илинденско востание

Првичниот предлог за кревање на оружено востание на македонскиот народ против османлиската власт бил донесен за време на јануарскиот Конгрес одржан во Солун 1903 г., на кој присуствувале 17 делегати од кои повеќето не биле клучните луѓе на ТМОРО. Гоце Делчев и Ѓорче Петров остро се спротивставиле на предлогот за кревање востание, алудирајќи дека со герилски акции (рушење на мостови, железнички пруги, телефонски централи и сл.), побрзо ќе се разбуди европската јавност за да го види незадоволството на македонскиот народ. Во текот на месец април 1903 г., македонските гемиџии веќе правеле обиди со индивидуални акции да ја заинтересираат Европа за состојбите во Македонија, извршувајќи серија атентати во Солун – на францускиот брод „Гвадалкивир”, на зградата на Отоманската банка, на гасоводната инсталација за осветлување на градот, на австриската пошта и телеграфската станица.

Непосредно по овие диверзантски акции, Гоце Делчев, кој во јануари со чета заминал во внатрешноста на Македонија за да издејствува повлекување на решението на Солунскиот конгрес со раководните кадри, бил предаден и убиен во селото Баница на 4 мај 1903 г. Со неговата смрт Организацијата го загубила неприкосновениот авторитет и стратег на оружените

[43] Трајановски, *Историја на Македонија: краток преглед на историјата на Македонија и на македонскиот народ од антика до денес*, 325.

сили, а македонскиот народ бескомпромисниот борец за самостојна македонска држава.[44]

Гоце Делчев со Серската чета

Конечната одлука за кревање на востанието и утврдувањето на неговиот датум била донесена со одлука на Главниот штаб на ВМРО на 26 јули 1903 г. на врвот Победоносец во битолското село Смилево. Востанието имало најсилен интензитет во Битолскиот револуционерен округ, а првичните напади биле врз беговските кули и поседи, прекинување на телефонски линии итн. На 3 август 1903 г. бил ослободен градот Крушево, со напад на османлиската касарна во која се наоѓале околу 100 војници. Веднаш по ослободувањето, Горскиот востанички штаб го обнародил создавањето на Крушевската република, со Совет и Привремена влада, демократски избрани од народот. Веднаш потоа биле избрани и другите органи на власта во повеќе ресори: за внатрешни работи, за финансии, за исхрана, за изградба и за санитет.

---

[44] Perry M. Duncan, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893–1903* (Durham, N.C.; London: Duke University Press, 1988), 124-125.

Окръжно

До Центровитѣ, селскитѣ началници и народа

Братя!

Настъпи многоочаквания день за расправа съ вѣковния ни душманинъ дойде вече.
Кърьвта на нашитѣ невинно загинали братя отъ турската тирания вика високо за отплата.
Поганената честь на нашитѣ майки и сестри иска възтановяването си!
Стига толкова [illegible], стига толкова позоръ!
[illegible] до пъти [illegible] смърть отъ [illegible]
[illegible]
Опрѣдѣления день въ който народа [illegible] цѣла Македония и Одринско ще трѣбва да излѣзе явно съ оръжие въ рѫка срѣщу душманина е 20ий Юлий……
Послѣдвайте братя, вашитѣ началници [illegible] този день и се съберете подъ знамето на свободата.
Юнаствувайте, братя, въ борбата! Само въ упорита и дълготрайна борба е спасението [illegible]
Нека Богъ благослови правото ни дѣло и [illegible] на въстанието!
Долу Турция! Долу тиранията! Смърть на душманитѣ.
Да живѣе Народа! Да живѣе свободата! Ура
Цѣлуваме ви братски
Щабътъ

Окружно на Главниот штаб на Битолскиот револуционерен округ за започнување на Востанието (20 јули 1903 година)

Револуционерната власт во Крушево упатила повик до муслиманското население, познат како Крушевски манифест, во кој се соопштувало дека македонскиот народ се кренал на оружена борба против тиранскиот режим на власта и на насилниците, а не против сиромашното муслиманско население; дека востаниците не се разбојници туку револуционери и дека во автономна Македонија сите ќе имаат еднакви права и слободи. Иако Крушевскиот манифест се обраќа кон

нехристијанското месно население во востанатите региони, тој дава јасна слика за мотивите и целите на Востанието, неговиот револуционерен, национално-ослободителен и социјален карактер, со силно изразена патриотска линија, која се однесува на ослободувањето и самостојноста на Македонија.

Востанието се интензивирало и во другите реони на Битолскиот револуционерен округ, каде непосредно пред неговото избувнување биле распоредени 25.000 османлиски војници. За време на Востанието генералот Омер Ружди паша располагал со дополнителни 60.000 војници, како и со османлиските воени сили што доаѓале од Солун и од Цариград. Востаничките акции во Костурскиот реон биле особено интензивни во Пополе, Корешта и Клисурско. Во овој предел востаниците на 4 август ја заземале Клисура која била слободна до 27 август. Во текот на 12 август еден востанички одред од 700 души го освоил гратчето Невеска. Заземањето на Клисура и Невеска претставувало голема победа на Востанието во Костурскиот крај. Не помалку биле успешни востаничките акции и во Леринската околија, каде еден востанички одред од 2.000 борци на 2 август ја нападнал железничката линија кај Екши Су (Горно Врбени) и ја разурнал. Успехот на овие акции се должел пред сè на различната тактика на дејствување што била применувана во Костурскиот реон, за разлика од останатите околии на Битолскиот револуционерен округ за време на Илинденското востание. Костурчани најчесто дејствувале во големи формации, чети и одреди, преку кои постигнувале забележлива борбена предност над бројно и технички помоќниот противник. Понатаму, тие не прифатиле фронтална одбрана на територијата, туку борбените дејствија ги развивале на поширок терен односно од Долна Преспа до Мариово.

Во Охридската околија најсилни востанички акции се развиле во Малесија, Горна и Долна Дебарца и во Ортакол. Во Кичевскиот реон востаниците на 2 август го опседнале градот и формирале збегови. Првиот збег бил формиран во Копачка по иницијатива на тамошниот војвода Лука Ѓеров. Во Прилеп под водството на Ѓорче Петров било извршено прекинување на телефонските

врски помеѓу Прилеп, Битола и Велес, како и рушење на мостови во Градско, Кичево и Велес. Најголемата битка се одиграла во мариовското село Чаништа, водена со здружени сили на Прилепската и Костурската чета.

За разлика од Битолскиот револуционерен округ, интензитетот на востаничките акции во останатите револуционерни окрузи во Македонија – Солунскиот, Серскиот, Скопскиот и Одринскиот кој бил надвор од границите на Македонија, бил многу послаб и имал карактер на герилско војување.[45] Во Скопскиот револуционерен округ непосредно пред Востанието биле распоредени 27.300 османлиски војници, наспроти 1.050 македонски востаници.[46]

Непосредно пред почетокот на Илинденското востание, османлиските владини кругови се нашле војнички неподготвени да го совладаат неочекуваниот востанички удар. Османлиската војничка неподготвеност се изразила во две насоки: недостаток на воени сили и немање на разработен оперативен план за совладување и уништување на востаничките сили. Во овој период македонската востаничка војска располагала со над 20.000 востаници, а во Битола, како вилаетски центар, непосредно пред почетокот на Востанието биле распоредени три османлиски баталјони. Особено критични за османлиската власт се покажале првите десет дена од Востанието, кога османлиската војска била распоредувана по градовите.

При крајот на 1902 г., османлиската војска во европскиот дел на Империјата имала 146 пешадиски баталјони, 103 коњанички ескадрони, 57 полски, 19 планински и 82 артилериски батерии.[47] Според планот на борбените дејствија во случај на војна можело да се мобилизираат уште два корпуси во редовниот состав и една пешадиска дивизија за одбрана на грчката граница, два корпуси во резерва и два корпуси со доброволци. Знаејќи за подготовките за востание во Македонија,

---

[45] *Историја на македонскиот народ* (Скопје: Институт за национална историја, 1972), 185-190.
[46] Манол Пандевски, *Илинденското востание во Македонија во 1903 година* (Скопје: Институт за национална историја, 1978), 338-339.
[47] ЦДИА, ф. 335, оп. 1, а. е. 135, l. 117-121, София, 1995.

Османлиската Империја се подготвувала истото да го задуши веднаш по неговото објавување. Поради ова османлиската власт започнала со распоредување на воените сили кон бугарската граница, пришто во текот на месец јули 1903 г. османлиските воени сили во Македонија и во Тракија биле распоредени по следниов редослед: 26.000 војници од Горна Џумаја до Родопите, 20.000 по границата на источна Тракија и 150.000 по гарнизоните во внатрешноста, со појака концентрација по востаничките окрузи.[48] При непосредна подготовка на османлиските воени сили, најпрвин биле мобилизирани резервните османлиски единици. Бројната состојба на Првата и Третата царска армија изнесувала 265.000 војници и старешини, а вкупната сила која можела да се мобилизира во Македонија и Тракија 470.000 војници.[49]

Ситуацијата во корист на османлиските воени сили почнала да се менува кон 10-11 август 1903 г., со пристигнувањето на дополнителна војска, најпрвин од Косово а по една недела и од другите предели на Османлиската Империја. Но и покрај концентрацијата на повеќе илјадни воени сили и паѓањето на Крушево, поради недостаток на организација и оперативен план не биле преземени систематски мерки за потиснување на востаниците. Неспособниот генерал Омер Ружди паша кој бил дојден од Косово, само се залажувал дека со испраќањето на големи воени сили кон една или друга страна ќе го задуши Востанието, така што османлиската војска која ја праќал често пати се враќала разбиена од македонските востаници. Од овие причини султанот Абдулхамид II го сменил Омер Ружди паша, а на неговото место го поставил енергичниот Наз'р паша.[50]

Новиот битолски командант за неколку дена подготвил план за систематско задушување на Востанието, така што востаничката територија ја поделил на сектори пришто во однос на релјефот и концентрацијата на востаниците, испратил големи воени

---

[48] Пандевски, *Илинденското востание во Македонија во 1903 година*, 315-320.
[49] Стојчев, *Воена историја на Македонија*, 471-473.
[50] Никола Киров-Мајски, *Крушево и Крушевската република*, приредил Никола Јовановски (Крушево: Историски музеј, 2003), 74-79.

сили кои тргнувале од разни правци, а требало да се состанат на определен востанички пункт.[51] Османлиската офанзива предвидувала опкружување на востаничките подрачја со големи воени кордони, а потоа, со нивно стеснување и решителен удар во центарот, требало да се разбијат востаничките сили. Со цел да ги концентрираат востаниците на едно место, османлиската војска ја пребарувала секоја планина и шума настојувајќи ниту едно место да не остане непребарано.

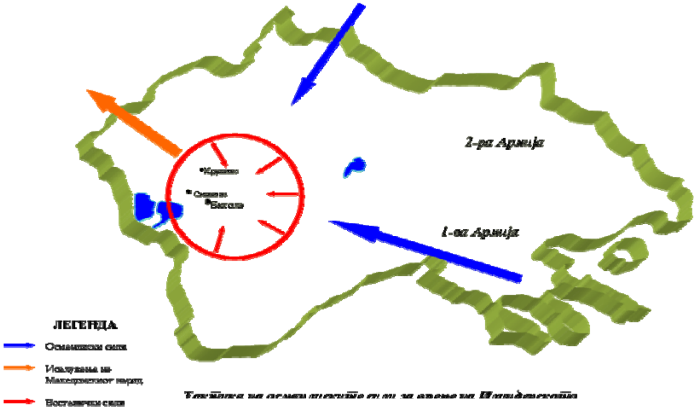

Тактика на османлиските сили за време на Илинденското востание

Сепак, и покрај тоа што авторите на овој план мислеле дека со 5-6 дневни офанзиви ќе бидат ликвидирани востаничките сили, резултатите покажуваат дека освен нанесувањето на силен удар на востаничките сили во некои места, планот во целост завршил без поголеми успеси. Во него било предвидено и систематско опожарување на селата, грабежи, колежи и други сверства над македонското население.[52]

---

[51] Андонов-Полјански, „Некои прашања од воената организација на македонското национално-революционерно движење во предилинденскиот период", 85-89.

[52] Османлиската војска за ваквите постапки била инспирирана од германскиот офицер и воен специјалист за герилско војување, фон Гебен, кој се борел против Англичаните во познатата Англо-Бугарска војна (1899–1902) во Јужна Африка, а за време на Илинденското

При нападот на Крушево најпрвин пристигнал командантот на османлиските воени сили Бахтијар паша, а по ден-два од кај Велес преку Бабуна пристигнала 10.000 војска повлечена од Косово. Главнината на силите, односно пешадијата придружена со коњаница и артилерија, настапила од селото Кривогаштани. Друг одред на османлиската војска настапил од селото Прибилци, а трет одред од 5.000 војска придружен со коњаница и брдска артилерија доаѓајќи од Кичево настапиле од западната страна. На тој начин, османлиската војска во Крушево достигнала бројка од 18.000 војници, наспроти 1.200 востаници.[53]

Утрината на 12 август 1903 г., Бахтијар паша го испратил до востаниците фатениот крушевчанец од Кривогаштани Коста Ник во својство на арбитар со порака да се предадат на „милоста на султанот", што тие не го прифатиле. Тогаш османлиската пешадија, поддржана од артилеријата и коњаницата, жестоко ги нападнала востаничките позиции, како и самото Крушево. Ако се сумираат настаните во Крушевската околија за време на Илинденската епопеја, ќе се констатира дека се одвиле вкупно 23 борби со учество на 1.898 востаници наспроти 32.608 османлиски војници. Борбите траеле вкупно 46 часа, пришто вкупните жртви од страна на востаниците биле 128 убиени, а од страна на османлиската војска имало познати 129 убиени војници.[54] Целокупната материјална штета се проценувала на 80.000 турски лири.

востание престојувал во Битола, Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 57-62.

[53] Пандевски, *Илинденското востание во Македонија во 1903 година*, 331-337.

[54] Киров-Мајски, *Крушево и Крушевската република*, 82-83.

Крушево по нападот на османлиската војска

На 25 август, четири баталјони од Битола и по два од Ресен, Охрид и Прибилци или 12.000 османлиска војска, тргнале кон реонот Ѓавато–Смилево, каде со силна артилериска поддршка противникот ги принудил востаниците да се повлечат кон Смилево. По наредба на Даме Груев, населението било згрижено во збегот „Голем Гар", каде со своите 600 востаници Груев формирал одбранбен обрач кој лесно бил ослабнат од силниот артилериски оган на османлиската војска, која потоа завладеала со збегот и вршела убивање, силување и ограбување на цивилното население.

Главниот востанички штаб на 12 август 1903 г., им предал Меморандум на дипломатските претставници на големите европски сили со протест против варварските постапки на регуларните единици на османлиската војска, против палењето и разурнувањето на селата и масакрирањето на неборечкото македонско население. Со тоа Главниот штаб се обидел да му биде признат статусот на легитимен претставник на војувачката страна, во очекување на интервенција од големите сили. Но европските сили имале други интереси на Балканот. Тие на Владата на Османлиската Империја ѝ дале полна слобода да ги употреби сите потребни сили и

средства за задушување на Востанието. За негово ликвидирање, како и за уништување на Македонската револуционерна организација, исто толку биле заинтересирани и соседните балкански држави, стравувајќи од можноста за давање автономија на Македонија.

Илинденското востание кое избувнало на 2 август 1903 г., целосно било задушено кон крајот на октомври истата година. Се цени дека во тој временски период во Македонија имало околу 150.000 османлиски војници, а во задушувањето на Востанието учество зеле дури 350.000 османлиски војници, башибозуци и други воени и полувоени османлиски формации.[55] Бројната состојба на македонските востанички сили броела околу 26.000 борци. Притоа материјалните и моралните жртви кои ги поднел македонскиот народ за време на Илинденското востание биле навистина големи. Во 203 оружени судири помеѓу македонските востаници и османлиската војска биле убиени 8.816 лица, околу 30.000 лица избегале во соседните балкански земји, а 70.836 лица останале без покрив над главата. Биле изгорени 12.400 куќи, односно опожарени над 200 населени места.[56]

Иако било задушено, Илинденското востание во голема мерка економски ја исцрпило Османлиската Империја, која во овој период потрошила големи средства од буџетот потребни да се ангажира војска од 350.000 души, која требало да се униформира, опреми со оружје и транспотира во Македонија од различни краеви на Империјата. По задушувањето на востанието бројот на османлиските војници изнесувал околу 41.600, пришто годишниот данок се намалил за 600.000 лири.[57] Од друга страна, неспорен факт е дека Илинденското востание ги забрзало процесите на општествено-социјалните

---

[55] Gül Tokay, *Makedonya sorunu. Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903–1908)* (İstanbul: Afa Yayınları, 1996), 104-109.

[56] Христо Андонов-Полјански, „Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мирцштегските реформи", *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 8 (1955): 12.

[57] Tokay, *Makedonya sorunu. Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, 105-107.

промени во Империјата, што подоцна на некој начин ја предизвикало и Младотурската револуција.

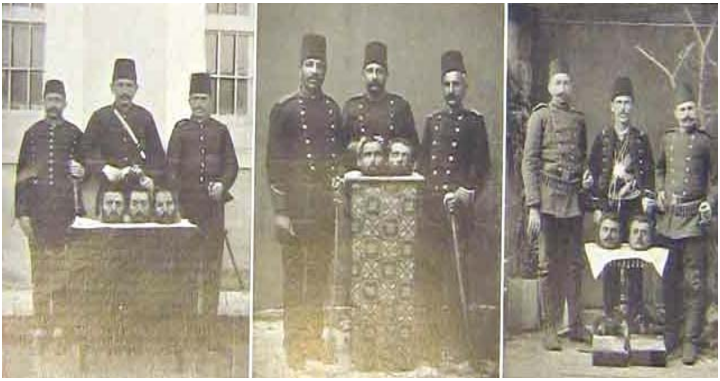

Глави од македонски востаници

* * *

Илинденското востание претставува своевидна кулминација на стремежите на македонскиот народ за национално ослободување од османлиската власт и формирање на сопствена држава на Балканот. Добивајќи голема поддршка од народот, Востанието предизвикало будење на свеста и кај меѓународната јавност, која пројавила најголем интерес за обемот на операциите и нивниот успех, поддршката на Востанието од народот, ангажирањето на големите турски сили за негово задушување, невидениот злостор што турскиот аскер го вршел врз македонското население, итн. Од тие причини, Илинденското востание, а воедно и македонското прашање, станале една од водечките теми на надворешната политика на речиси сите поголеми политички дневници ширум светот.

Огромен придонес за актуелизирање на Илинденското востание како еден од најзначајните медиумски настани во текот на 1903 г., дале некои од најголемите светски новински агенции: британската

„Reuters" и француската „Avas", како и австралиските весници „The Sydney Morning Herald", „The Age" и „Daily Telegraf". Овие новински агенции имале воспоставено широка мрежа на специјални известувачи, кои главно се наоѓале во поголемите градови низ Македонија и во соседните држави.[58]

Во најголемиот дел написи во светскиот печат се чувствуваат симпатиите и солидарноста со ослободителната борба на македонскиот народ, кои Илинденското востание го карактеризирале како „сеопшта револуција". Виенскиот весник „Die Zeit" со негодување пишувал дека Османлиската Империја и покрај масовната мобилизација на 200.000 војници во однос на неколку илјади востаници, не била во состојба да воведе ред во државата по избувнувањето на Илинденското востание.[59] Во американскиот печат со големо внимание било следено пишувањето на познатите дописници Мур од „New York Tribune" и Линч, кој работел за повеќе американски весници, кои со своите статии придонеле американската јавност да се запознае со вистинската состојба во Македонија во времето на Илинденското востание и по неговото задушување. Британскиот печат во детали се осврнувал на настаните во Македонија во овој период.[60] Со своите дописки особено се истакнале Хон Макдоналд, политички дописник на „Daily News", А. Г. Хелс, воен дописник на истиот весник и учесник во Востанието, Хемс Баучер, специјален дописник на „The Times", Хенри Ноел Браилсфорд, известувач на „Manchester Guardian" и други. Браилсфорд, кој во 1903/4 г. престојувал во Битола предводејќи ја Британската мисија за помош на Македонија по Илинденското востание, напишал дека „речиси не постои село во Битолскиот вилает кое масовно не се приклучило на македонската

---

[58] Мартин Треневски, *Илинден 1903 во австралискиот печат* (Скопје: Матица македонска, 1998), 54-59.
[59] Пандевски, *Илинденското востание во Македонија во 1903 година*, 84-85.
[60] Христо Андонов-Полјански, *Илинденското востание и меѓународната јавност* (Скопје: Мисла, 1985), 15-18.

револуционерна организација".[61] За Илинденското востание мошне изразито внимание било посветено и во британскиот Парламент. На заседанието на Долниот дом на Парламентот на 14 август 1903 г., еден либерален пратеник изјавил дека „симпатиите на оваа земја се со угнетените, а не со угнетувачите".[62]

Најголемо внимание за Македонија посветил познатиот социјалистички весник „La Petit République", со кој соработувале високи француски дописници и коментатори, меѓу кои и Жан Жорес. Не помал интерес пројавил и познатиот италијански социјалистички весник „Avanti", кој се залагал за праведно решавање на македонското прашање. Од руските весници и печати особено се истакнувал „Искра", орган на руските болшевици и уредуван од В. И. Ленин. Особено внимание за Македонија предизвикале статиите на познатиот пролетерски водач Димитар Благоев, објавени во „Искра". Во една негова статија од 15 септември 1903 г. тој остро ја напаѓа руската политика и нејзиното влијание врз внатрешната и надворешната политика на Бугарија. Според неговите зборови, со давањето на полна автономија на Македонија би се овозможил мирен натамошен развиток на балканските држави.[63]

Оттука, улогата на светскиот печат во ширењето на вистината за Македонија е несомнена. Одзивот и реакциите на Илинденското востание придонеле за уште поголемо запознавање на светската јавност со македонското револуционерно движење и ослободително дело, што во крајна линија значело ново актуелизирање и афирмирање на македонското прашање во меѓународните рамки.

I.5 Младотурската револуција и Македонија

Во периодот од 1903 до 1908 г., голем број македонски револуционери биле убиени или затворени во османлиските затвори. Дел од нив, за да не бидат

---

[61] Henry N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future* (London: Methuen, 1906), 112-113.
[62] Андонов-Полјански, *Илинденското востание и меѓународната јавност*, 11-12.
[63] Ibid., 4-6.

откриени, својата револуционерна дејност ја остварувале во странски земји. Мала искра на надеж за ослободување од Османлиите или за добивање на автономија во рамките на Османлиската Империја се јавува за време на Младотурската револуција од 1908 г., која се кренала против деспотскиот режим на султанот Абдулхамид II,[64] кој бил присилен да ја возобнови конституционалната форма на владата формирана во текот на 1876 г. и суспендирана од него во 1878 г.[65]

Прекумерната експлоатација, апсолутистичкиот деспотизам, отсуството на елементарни демократски права и слободи, деградирањето на Османлиската Империја во полуколонија на европскиот капитализам, лошата финансиска состојба, корумпираноста на бирократијата и нарушувањето на дисциплината во војничките редови, биле главните причини за неодложна преобразба на Османлиската Империја позната под терминот „Младотурска револуција”.[66]

Незадоволството во војничките редови на османлиската војска било предизвикано од повеќе причини, како долгото времетраење на службата во краишта кои биле далеку од родните места, нередовно добивање на плати, лоша исхрана, крајно нечовечки однос кон војниците итн. При отпуштањето на војниците во текот на пролетта 1908 г. избувнала побуна во битолскиот гарнизон, која се ширела со големи закани бидејќи воените дезертери ги земале со себе своите пушки и муницијата. Младотурското влијание и идеи сè повеќе се шириле и во гарнизоните на Скопскиот вилает (Скопје, Велес, Штип, Крива Паланка и други градови).

Во македонските народни манифестации, 24 јули 1908 г. е одбележан како почеток на слободата, на „хуриетот”, односно воспоставување на уставно-парламентарниот режим во Македонија. Еден ден по

---

[64] Gwynne Dyer, „The Origins of the ’Nationalist’ group of officers in Turkey 1908–1918”, *Journal of Contemporary History* 8 (1973): 121.

[65] Youssef M. Choueiri, „Nationalisms in the Middle East: The Case of Pan-Arabism”, in: *A Companion to the History of the Middle East*, edited by Youssef M. Choueiri (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 303.

[66] Şükrü M. Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 147.

прогласувањето на Уставот, на 25 јули 1908 г., од солунските затвори биле ослободени сите политички затвореници кои се вратиле во своите домови ширум Македонија. Неколку дена пред тоа, командантот на османлискиот гарнизон во Ресен, Ахмед Нијази-беј, го кренал овој гарнизон на востание започнувајќи оружена борба, а нешто подоцна му се приклучил и офицерот Енвер-беј со својата воена единица од солунскиот гарнизон.

Таткото на модерна Турција Мустафа Кемал (Ататурк) учествувал во Младотурската револуција од 1908 г., но како второстепена личност. Додека работел во Сирија (1905–1907), во оној судбоносен момент на неговото отсуство од Македонија каде што најмногу се експонирала Младотурската револуција, тој не само што не успеал да го заживее основаниот од него комитет „Татковина и слобода" во 1906 г., туку ги загубил и шансите да фати клучни позиции во младотурското движење и комитетот „Единство и напредок". Дел од младотурските лидери со доминантни позиции во младотурската конспирација биле Енвер-беј, Џемал-беј, Талат-беј и други, во кои Кемал Ататурк гледал личности кои се бореле да го урнат султанскиот апсолутизам и деспотизам, да воведат парламентарна демократија во државата, но веднаш потоа се застапувале за неделивоста на огромната Империја, на чиешто чело повторно бил султанот. Нивните залагања биле да се задржи бројниот конгломерат на народности и конфесионалното шаренило, а муслиманско-христијанските целини да се слеат во единствена отоманска нација. За Ататурк тоа било нереална и изживеана илузија, прегазена од времето, сметајќи дека идеологијата може да се реализира само со револуција и преобразба на Турско-османската Империја.[67]

[67] Своите начела и идеи за реформи и преобразба на Империјата, Ататурк ги искажал и пред избувнувањето на јулската Младотурска револуција, во разговорот со претставникот на македонското национално-ослободително движење кукушанецот Иван Манолев во 1907 г., како и во Солун пред насобраните истомисленици: „Ве повикувам на овој апсолутистички режим да одговориме со револуција, да го собориме, за

Младотурската револуција најпрвин се одвивала во градовите ширум Македонија, а Солун и Цариград иницијално ја играле улогата на главен играч во однос на останатиот дел од Османлиската Империја.[68] Нијази-беј за кратко време успеал да воспостави востаничка власт во поголемиот дел од западна Македонија (Дебарско, Струшко, Охридско, Преспа), како и во делови од Албанија. Ноќта на 22 јуни 1908 г., востаничките сили кои броеле близу 3.000 војници, влегле во Битола каде ја преземале власта и ги ослободиле политичките затвореници, од кои повеќето биле Македонци. Во Кичево бил формиран одред од востаничка милиција составена од Македонци, Албанци и младотурци, кои преку Прилеп се упатиле кон Битола.

Султанот Абдулхамид II уште на самиот почеток се обидел да ја задуши Младотурската револуција, но испратените војски во Македонија ја откажале својата послушност. Наоѓајќи се во безизлезна ситуација, Абдулхамид II бил принуден да го одобри Уставот на Османлиската Империја, изработен во првите денови на неговото владеење во 1876 г., кој пред триесет години лично го суспендирал. Уставот свечено стапил на сила на 24 јули 1908 г., а овој ден бил прогласен за ден на „хуриетот", односно ден на слободата, со кој и МРО сметала дека ќе се стекнат одредени услови за добивање на посакуваната автономија на Македонија.

Во фондот „Турција 156", кој се наоѓа во Националната архива на Република Германија, опфатени се документи кои се однесуваат на соопштенијата на ВМРО до младотурскиот Комитет, Програмата на младотурскиот Комитет од 13 точки, Програмата на Јане Сандански од 14 точки, изборите во Османлиската Империја и други документи.[69] Од нив може да се

да ја ослободиме татковината, а народот да го направиме господар на својата судбина".

[68] Tachat Ramavarma Ravindranathan, „The Young Turk Revolution – July 1908 to April 1909: Its Immediate Effects" (Master of Arts thesis, Utah State University, 1965), 8.

[69] Република Германија, Фонд: Турција 156; Акти кои се однесуваат на ситуацијата во Македонија /1878-1942/, сигнатура: LXXXVII/1043, 10. 1908.

согледа дека младотурското раководство не се покажало докрај реално во своите цели за зајакнување на придобивките од Револуцијата и нејзиното натамошно водење и со своите ставови не ги заштитило националните интереси на македонскиот народ, оставајќи го и понатаму да биде жртва на апетитите на балканските народи. Освен тоа, на парламентарните избори кои се одржале во декември 1908 г., младотурците не ја развластиле наполно позицијата на султанот, кој и натаму останал на престолот како „уставен владетел”.

Користејќи ја оваа поволна позиција, султанот Абдулхамид II во текот на 13 и 14 април 1909 г., со помош на активирањето на цариградските воени единици под команда на реакционерните офицери, успеал за кратко време да ја прогони Владата и Парламентот.[70] Уставот го укинал, а дел од истакнатите младотурски водачи падналe како жртви во Цариград. Во ваква неповолна ситуација, младотурските сили помогнати од доброволните одреди составени од Македонци, Турци и Албанци, по тридневните жестоки борби го скршиле отпорот на османлиската војска. Со ова бил одбранет уставниот режим на Османлиската Империја, а Абдулхамид II бил детрониран. На местото на султанот Абдулхамид II, бил устоличен неговиот брат Мехмед V, како резултат на огромниот притисок и желба од страна на младотурците. Остварувајќи ја својата основна цел, младотурците потоа се насочиле кон модернизација на општеството, што практично било посветено на урбанизација, индустријализација, земјоделството и секуларизација на државата.[71]

За време на Контрареволуцијата од 1909 г., Мустафа Кемал Ататурк инсистирал да се формира армија за брза акција, за да не се мешаат никакви други сили и таа да се ограничи само во Истанбул. Во својство на началник на Штабот на контрареволуционерната

---

[70] Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969), 7-8.

[71] Şükrü M. Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995), 7.

армија, предводејќи ја резервната (редифска) дивизија, заедно со македонските 1.200 доброволци предводени од Јане Сандански (Сандан-паша), откако ја изработил „Прокламацијата до војската во Истанбул", активно учествувал во борбите за ликвидирање на султанската контрареволуција. Сепак, по нејзиното успешно завршување, младотурските лидери секогаш го држеле понастрана „опасниот човек", Мустафа Кемал, кој им давал бројни забелешки за обесправената положба на поробените народи, укажувајќи им дека тие еден ден ќе ја извојуваат својата слобода, како и тоа дека Османлиската Империја ќе го симне „фереџето" и ќе стане модерна европска држава.

Во задушувањето на дејствијата на османлиската војска, младотурците побарале помош и од Народната федеративна партија во Македонија, предводена од Петар Поп Арсов, Јане Сандански, Тодор Паница, и Христо Чернопеев. Јане Сандански со својот одред, искрено ја прифатил подадената рака на младотурците, останувајќи меѓутоа на ставот дека не треба да се дозволи претопување во младотурското движење.[72] Истовремено, настапил со низа барања за разрешување на актуелните проблеми во Македонија.[73] Во контекст на ова, во ноември 1907 г. Сандански изјавил: „Јас не очекувам скорешно ослободување на Македонија. Тоа може и да не дојде во моите дни, но јас сакам да го зачувам народот и да го организирам и ако тоа така остане тогаш тој и без мене ќе си ја извојува слободата".[74] Македонската левица, предводена од нејзиниот лидер Јане Сандански, поднела нова програма чијашто основна идеја и главно политичко барање било Македонија да добие државно-правен статус на самоуправна област во децентрализираната федеративно уредена Османлиска Империја.[75]

---

[72] Крсте Битоски, *Дејноста на Пелагониската митрополија 1878-1912*, (Скопје, 1968), 270-271.
[73] Манол Пандевски, „Јане Сандански – политички стратег и организатор на македонското револуционерно ослободително движење", *Историја* XXI/1 (1985): 44.
[74] Ibid., 47-48.
[75] Ibid., *Јане Сандански* (Скопје, 1968), 23-25.

Јане Сандански

Движењето кое го предводел Јане Сандански не се задоволувало со постојниот османлиски Устав, кој бил застарен и конзервативен. Сандански барал враќање на одземените шуми и земји на нивните македонски сопственици, решавање на чифлигарското прашање. Сите овие барања, според горенаведената програма, Сандански му ги поставил на османлискиот воен министер Махмуд Шефкет-паша и големиот везир Хусеин Хилми-паша, од кои добил и соодветни позитивни решенија и ветувања кои не се реализирале.[76]

Оттука, учеството на македонските доброволни одреди во борбата за симнување на апсолутистичкиот режим на султанот Абдулхамид II биле директно насочени против османлиската власт, а нивната крајна цел било извојување на македонската независност. Напорите на раководството на МРО за време на Младотурската револуција биле насочени кон создавање

[76] Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, 1-13.

на автономна Македонија.[77] Но од друга страна, акциите на младотурците за разоружување силно ја погодиле и онака кревката структура на Народната федеративна партија, која поради ова во текот на 1910 г. конечно згаснала.

I.6 Улогата и расколот во ВМОРО пред Балканските војни

Младотурската револуција од 1908 г., иако ограничена на националното, ослободителното и работничкото движење, претставувала историски пресврт кој отворил нови перспективи и можности за демократско решавање на македонското национално прашање во рамките на реформираната и демократизирана Османлиска Империја. Меѓутоа отвореното агресивно мешање и притисокот на големите сили и балканската буржоазија го спречиле успешното довршување на самата Револуција. Внатрешните сили, особено младотурците, не биле доволно силни да се спротивстават на надворешните притисоци и мешање. Во тие судбоносни моменти за Македонија и македонското национално-ослободително движење било изложено на напади од бугарскиот двор и буржоазија.

Најдоследните македонски револуционери за самостојност и ослободителната борба, предводени од Народната федеративна партија, воспоставиле корисна соработка со младотурците. Заради надворешното мешање и негативното влијание од страна на соседните социјалдемократски партии, а особено бугарската, македонските социјалисти уште повеќе биле подвоени околу поддршката на македонското ослободително движење. Само групата социјалисти околу Димо Хаџи Димов продолжила да учествува во движењето и преку Народната федеративна партија развивала интензивна активност за демократско решавање на македонското прашање.

[77] Манол Пандевски, *Младотурската револуција и Македонија* (Скопје, 1968), 15-16.

Во почетокот оваа соработка довела до издејствување на нови привилегии. Така прв пат во историјата на отоманскиот Парламент македонските социјалисти земале учество во младотурскиот Парламент во кој ги застапувале правата на отоманскиот пролетаријат и целиот народ и народности. Во одбрана на извојуваните привилегии тие, и покрај тоа што не биле сосема задоволни со младотурците, земале активно учество во задушувањето на турската Контрареволуција во 1909 г.[78] Меѓутоа, во натамошните извојувања на нови придобивки биле спречени со избувнувањето на Балканските војни. Македонските социјалисти не ги одобрувале започнатите војни како средство за решавање на македонското прашање и воопшто на спорните прашања. Наместо тоа, се залагале за признавање на Македонија како слободна држава или во рамки на идната балканска федерација.[79]

Во натамошните метаморфози на терористичкото крило на ВМОРО, тоа продолжило во сѐ да ја следи политиката на бугарската држава спрема Македонија и пошироко, кон Османлиската Империја. Врховизираната десница ќе го узурпира и безочно ќе го експлоатира името на ВМОРО, но повремено и ќе го изостава, барем формално, во зависност од конкретните политички околности. Во текот на 1910–1911 г. стануваат значајни политичките поместувања во Македонија, Турција и на Балканот, кои се рефлектираат и врз организацијата нарекувана ВМОРО, а деградацијата на младотурскиот режим по 1910 г., предизвикала ново разочарување, особено кај селанските маси на македонскиот народ, што било дотолку поопасно бидејќи доаѓало по силно разбудените надежи во хуриетските денови. Таквите надежи посебно биле погодени од аскерските блокади во акциите за насилно одземање на скриеното оружје во летото 1910 г. Јане Сандански, кој уживал авторитет и

---

[78] Пандевски, „Јане Сандански – политички стратег и организатор на македонското револуционерно ослободително движење", 41-44.

[79] Орде Иваноски, „Раднички покрет Македоније према македонском ослободилачком покрету 1893–1918", у: *Ослободилачки покрет југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата* књига 1 (Београд, 1976), 341-342.

кај Турците, применувајќи комбинирани средства на одбрана, успеал да го спаси Серскиот округ од новите аскерски зулуми, додека насилствата најтешко го погодиле Битолскиот и особено Скопскиот округ, што не било случајно.

На почетокот на октомври 1911 г., Италија отворила војна против Турција во Триполис и Киренаика (денешна Либија) која потоа се проширила и на Додеканеските острови спроти брегот на Мала Азија, додека албанските патриоти во борбата за автономија во Северна Албанија и на Косово по 1909 г. секоја пролет одново се фаќале за оружјето. Сето тоа ги поттикнало четирите балкански кралства интензивно да се подготвуваат за претстојната војна.[80]

Поместување на силите се случило и во редовите на левицата. Во почетокот на јануари 1910 г., Христо Чернопеев се одметнал во спротивниот табор, внесувајќи нов раскол и узурпирајќи си го правото да го застапува Струмичкиот округ на ВМОРО. Во меѓувреме, веќе остарениот Христо Матов му го отстапил првото место на помладиот и динамичен Тодор Александров. Меѓутоа, обединувањето на десницата не одело сосема лесно. Недовербата кон група офицери од некогашниот ВМК на чело со Александар Протогеров барала време за да се надмине. Најпосле во март 1910 г., на еден поширок собир во Софија било донесено решение да се обнови Централниот комитет, што ќе се нарече „новото ВМОРО" и да се обнови четничката активност во Македонија. Потоа, по пат на допишување, во ЦК се нашле Тодор Александров, Христо Чернопеев и Петар Чаулев (подоцна ова самоназначување од некои кадри ќе биде остро оспорувано). Александар Протогеров подоцна добил место на резервен член.

Меѓутоа, до активирање на ВМОРО дошло по есента 1911 г. Во октомври истата година, ЦК со посебен мемоар ги известил конзулите на шесте европски сили дека ВМОРО е обновена, по што уследиле терористичко-субверзивни дејствија во Македонија. Во исто време, како рефлексија на бугарското-грчкото државно

---

[80] *Историја на македонскиот народ*, 221.

зближување, се јавило координирање на акциите со грчко-андартските чети во јужниот појас на Македонија.[81]

Во периодот од октомври 1911 г., па сѐ до отворањето на воените операции, четите на ВМОРО извршиле серија атентати со бомби, динамит и други темпирани направи врз железници, мостови, седишта на државни органи, џамии, пазаришни мегдани итн. Градот Штип прв ги искусил ударите на двете повторно конфронтирани страни. Тој доживеал два атентати – во февруари и во декември 1911 г. Во вториот напад се нашла на удар една џамија, а загинале и биле ранети повеќемина Турци, меѓу кои и едно дете. Во одмаздата биле убиени 20 и ранети 309 Штипјани, а подоцна десетмина биле обесени во Штип и во Кочани.

Во текот на 1912 г. биле извршени повеќе атентати во Битола, Кичево, Крушево, Ресен, Прилеп, Охрид, Кавадарци итн. Бомби биле откриени и во Солун.[82] Експлозијата на темпирана бомба во пазарен ден во Дојран, предизвикала тешки последици кога загинале повеќемина Турци и неколкумина Македонци. Масакрот што се случил во Кочани на 1 август 1912 г. ги надминал сите. Војници од месниот гарнизон убиле 38 Македонци, меѓу кои и неколку деца, а раниле 466 луѓе, главно пазарџии од околните села. Од двете бомби загинале и петмина Турци. Потресни се сведоштвата на очевидците за кочанската крвава бања. Со кочанскиот случај како наводна причина за објавување на војната и денес манипулираат бугарски и српски автори, кои ја осудуваат само османлиската страна, а ги амнестираат моралните виновници. Кочани и Штип нашле место и во Манифестот на цар Фердинанд, со кој го повикувал бугарскиот народ во божемната ослободителна војна.[83]

---

[81] Ивановски, „Раднички покрет Македоније према македонском ослободилачком покрету 1893–1918", 341-342.

[82] Манол Пандевски, „Македонската револуционерна организација меѓу 1893 и 1918 година: формирање и развој", *Прилози на МАНУ – Одделение за општествени науки* XXIV/2 (1993): 7-8.

[83] Забележлив е и фактот што атентатите биле извршени во акционите подрачја на „новата ВМОРО", во Скопскиот и во Битолскиот округ. Новите „революционери" се покажале на дело.

Атентатите имале повеќенаменска цел и на внатрешен и на меѓународен план. Ќе се задржиме само на една од нив, која, како по правило, се изостава. Се ценело дека со доведувањето на македонскиот народ во положба на незаштитена жртва, гонета од сите и отсекаде, смртно исплашена, збркана, ќе биде парализирана и неговата волја за одбрана; тоа ќе предизвика да ги прифати како свои „ослободители" новите балкански освојувачи, а вниманието ќе му биде свртено исклучиво против непосредниот османлиски угнетувач, зад чиј грб се криеле претстојните поробувачи. Упропастените народни маси само така можело да станат плен за освојување, па дури и да бидат ангажирани во антиосманлиската војна што забрзано се подготвувала.

Со цел за натамошно обезглавување и заплашување на луѓето, продолжените раце на антимакедонскиот заговор продолжиле да посегаат по животот на народните првенци од редовите на левицата. Во август 1909 г. во Солун терористи на ВМОРО го раниле Јане Сандански (по втор пат), Стојо Хаџиев и малешевскиот војвода Герасим Огњанов од групата на „Струмичаните". Кај Струмица паднале две жртви, Костадин Самарџиев-Џемото и Атанас Караманов, при одметнувањето на Чернопеев. Спроти војната терористите го убиле Добри Даскалов на прагот на татковата куќа во Кавадарци, а потоа и видните санданисти Стојан Пашкулев и Костадин Алакушев во Неврокопско, илинденскиот доброволец од Црна Гора во четата на Ѓорче Петров, Јово Јовановиќ во Битола и многу други. Пере Тошев бил протеран од егзархиските лакеи од Солун и загинал од турски раце на пат за Прилеп во мај 1912 г. Од рацете на муслимански злосторници во тие години загинале војводата Васил Аџиларски во Скопје, Глигор Љаме (Соколовиќ) во Прилепско, кој одамна бил во служба на српската пропаганда; потоа стариот поречки бунтовник Мицко, кого го намамила истата српска пропаганда и други. Само Јане Сандански со големи напори по 1910 г. успеал донекаде да ги зачува кадрите и народот од ударите на терористите и од неизбежните османлиски противудари

на своето акционо подрачје, но и Серскиот округ не можел да биде мирна оаза во зовриениот македонски казан.[84]

Најкусо речено, подалекусежната улога на „похуриетската ВМОРО” беше да се испровоцира турското и друго муслиманско население; да се дезорганизира власта; да се создаде една неподносливо хаотична состојба за одвнатре, па и на меѓународен план, да ги подготви нужните предуслови за отворање на освојувачката Прва балканска војна. Со тоа се отворија вратите и се расчистија патиштата кон Македонија на сојузените балкански армии.

До истиов заклучок се доаѓа и кога активистите на ВМОРО се осветлуваат од аспект на меѓународните реперкусии. Амбициозните челници на ВМОРО се впуштиле и во водите на високата политика. Тодор Александров во Мемоарот до европските влади ја споменува автономијата на Македонија како барање, но истовремено тројца членови на Централниот комитет во меѓусебните писма се поздравуваат со „целокупна Бугарија”. Тие ги отфрлаат границите на Турција кои сè уште биле гаранција за територијалниот интегритет на Македонија, погазувајќи ги заветите на Гоце Делчев и предупредувањата на Јане Сандански дека македонското прашање никогаш нема да се разреши ако се поставува како „прашање на бугарското обединување”. Тие се креваат и против одредбите на меѓународниот Берлински договор од 1878 г., застанувајќи на позициите на тогаш анулираниот Санстефански мировен договор и се впуштаат во матните води на претстојната војна поттикнати од Италијанско-Турската војна, од албанските востанија и од воените подготовки на балканските сојузници. Тие во сè ја прифаќаат бугарската опција за разрешување на македонското прашање со што дефинитивно раскинуваат со идејното и борбено наследство на „старото ВМОРО”.

Започнувањето на Првата балканска војна на 18 октомври 1912 г. од корен ги изменило условите за

[84] Пандевски, „Македонската револуционерна организација меѓу 1893 и 1918 година: формирање и развој”, 7-9.

формите и активностите на кадрите на ВМОРО. За Бугарија настапил период на војни и нови воени подготовки чиишто фази сукцесивно се менувале, исполнувајќи ги наредните шест години. За време на Балканските војни врховистичката струја на ВМОРО во чекор ќе ја следи освојувачката политика на бугарската држава. Притоа, како примарна се поставила задачата за што помасовно ангажирање на добоволци од средината на македонската емиграција во петнаесеттината одреди (дружини) на познатото Македонско-одринско ополчение, кое ја надминувало бројката од 16.000 души.

Напоредно со тоа, во првите денови на февруари 1912 г., во Софија бил формиран т.н. „Бугарски народен сојуз", со цел да ги раздвижи и подготви бугарските граѓани и емигрантските маси за поддршка и учество во војната. Десет дена по кочанскиот колеж овој Сојуз организирал повеќеилјаден општограѓански собир со повици за отворање на „крвавата борба со Османлиската Империја". Во јули истата година бил одржан општ конгрес на т.н. македонски благотворни братства, од кој произлегол „Комитетот на македонските братства" на чие чело застанал Александар Протогеров.

Потоа, во текот на неколку месеци, Ополчението било органзирано, вооружено и набрзина обучено. Со ополченските единици командувал бугарскиот генерал-мајор од резервата Никола Генев, а началник на Штабот станал мајорот Петар Д'рвингов. Значајна улога во организирањето на Ополчението имал А. Протогеров зашто и самиот бил офицер со висок чин (во 1918 г. станал генерал). Во ополченските дружини се влеале доброволци со најразлични идејни определби, делумно вклучени во Македонија или дојдени од македонските колонии во други земји, поради што некои можеле и да се спротивставаат на освојувањето на Македонија од грчките и српските сојузници. За да се одбегне ваквата евентуалност, уште на почетокот на војната, со посебна наредба, тие биле испратени на Тракискиот фронт, каде што добиле неколку битки. Со други зборови, биле бездушно изманипулирани. Подоцна, во 1919 г., печатениот орган на Привременото претставништво на бившата обединета ВМРО (на Ѓорче Петров и Д. Хаџи

Димов) ќе одбележи дека ополченците „беа одведени да си ја пролеваат крвта по крџалиските чукари и тракиските полиња со перфидната цел Македонија да остане без сведоци на она што ʹсојузницитеʹ го правеа во неа".[85]

Тројца членови на ЦК на ВМОРО – Александров, Чаулев и Чернопеев – сесрдно се ангажирале во организирање и раководење на четите, а тоа и дотогаш го правеле. Но сега четништвото било неспоредливо помасовно и претставувало значителна воена сила. Еден дел од четите при започнувањето на војната се нашол на османлиска територија и дејствувал во задницата на османлиската војска, а друг настапувал како претходница и преку Т. Александров бил потчинет на бугарската воена команда. Нивниот боречки и војводски состав бил изграден во пазувите на ВМОРО, особено во повостаничките години, па оттука командните позиции им биле доделени на раководители со врховистичка идеологија. Кон тоа може да се додаде дека во услови на војната, четите битно го менувале карактерот на своите дејствувања: дотогаш биле само нејзини предизвикувачи, но сега, наоѓајќи се во задницата на османлиската војска, станале македонски учесници во војната, но без регулиран статус на петти балкански сојузник.[86]

По сила на околностите, во војната се вклучил и Јане Сандански со самостоен одред од околу 500 доброволци од Серскиот округ.[87] За дејствувањето на Сандански во претходниот период располагаме само со неколку податоци: прво, сè додека не бил загрозен од османлиската опасност по бугарската мобилизација, живеел во Роженскиот манастир и бил лојален граѓанин на Османлиската Империја; второ, тој одбил да се постави под команда на Тодор Александров иако бил

---

[85] Ова изразило револт кај илјадници чесни и подмамени македонски доброволци во војната против Османлиската Империја, што многу подоцна го тврди и Ангел Динев, секретар на чета на ВМОРО, како и други учесници во тие настани.

[86] Пандевски, „Македонската револуционерна организација меѓу 1893 и 1918 година: формирање и развој", 6-10.

[87] *Историја на македонскиот народ*, 223.

принуден да соработува со бугарската дивизија која настапувала по долината на Струма и трето, во Солун, во кругот на високи бугарски офицери, Сандански наздравил за самостојна Македонија. Во јуни 1913 г. самостојно се ангажирал да го брани народот од грчките окупатори кои се приближувале кон „неговите” реони. Со врховистичката струја на ВМОРО и со нејзиниот четнички тероризам дефинитивно раскинал уште во 1908 г., поради што во април 1915 г. бил ликвидиран.

II Балкански војни

Меѓународната политика на Балканот во првата и втората деценија на XX век е премногу заплеткана и непостојана за да може лесно да се сумира, но во основа, нејзина главна карактеристика се зголемената улога и опасните игри на малите и амбициозни балкански државички, кои заради остварувањето на нивните цели за независност од Османлиската Империја и доминација врз територијата на Македонија, со слабеењето на османлиската власт на Балканскиот Полуостров станале заложници на интересите на големите европски сили.

Балканските војни опфаќаат два поголеми воени судири што се случиле на територијата на Југоисточна Европа во 1912 и 1913 г.: *Првата балканска војна* (од 18 октомври 1912 до 27 мај 1913 г.), која се водела меѓу државите од Балканскиот сојуз (Бугарија, Србија, Грција и Црна Гора) и Османлиската Империја со основна цел ослободување на преостанатите области од османлиската власт (кои останале по Берлинскиот конгрес) и *Втората балканска војна* (од 30 јуни до 31 јули 1913 г.), предизвикана од страна на Бугарија заради незадоволството од српско-грчките аспирации врз македонската територија која ѝ била доделена на Бугарија, заради што ги нападнала Србија и Грција на кои подоцна им се приклучиле во сојузништво Црна Гора, Романија и Турција.

II.1 Прва балканска војна

Првата Балканска војна била подготвена преку воени конвенции и преговори меѓу Бугарија, Србија, Грција и Црна Гора, кога овие држави со потпишување на двострани договори во текот на 1912 г. го формирале

т.н. Балкански сојуз за војна против Османлиската Империја за освојување на нејзините балкански владенија. Сојузот бил создаден со залагање и со помош на Русија,[88] а поинтензивните преговори започнале есента 1911 г. во време кога Османлиската Империја била во воен кофликт со Италија (29 септември 1911 – 18 октомври 1912 г.). Особено компликувани биле преговорите меѓу Бугарија и Србија, заради несогласувањата околу идната поделба на територијата на Македонија. Под силен притисок на Русија, двете страни биле принудени на разни отстапувања. Еден од условите за потпишување на спогодбата со Србија, бил Бугарија да се откаже од решенијата на прелиминарниот Санстефански мировен договор и да ѝ го признае правото на Србија на дел од македонската територија.[89] Договорот за сојуз и пријателство меѓу Бугарија и Србија бил потпишан на 13 март 1912 г., со кој двете страни заемно си гарантирале државна независност и територијален интегритет.[90] Овој Договор бил придружен со Таен анекс, според кој Бугарија го задржува правото на јужниот дел од Македонија, вклучувајќи ги Охрид, Прилеп и Битола, додека територијата на Северна Македонија, вклучувајќи го и градот Скопје, била

---

[88] Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War* (London and New York: Routledge, 2000), 11.

[89] Тоа во време на интензивната пропаганда и подготовките за војната, бугарската Влада максимално ќе го искористи. Договорот со кој Бугарија се откажала од решенијата на прелиминарниот Санстефански мировен договор и алтернативата дека на Македонија ќе ѝ се даде автономија, било решавачко македонската емиграција, интелигенцијата и речиси сето население, да се определи во Првата балканска војна да учествува на страната на Бугарија.

[90] Основа на сите црковно-просветни, дипломатско-политички и оружени акции на Србија и Бугарија во Македонија, кои најпосле ќе доведат до потпишување на Сојузниот српско-бугарски договор од 13 март 1912 г., бил нивниот претходно склучен Заклучен договор од 12 април 1904 г., кој станал база за позабрзано готвење на договорните страни за воена интервенција против Турција за освојување на нејзините области, посебно Македонија. Истовремено, тој бил и насока во настојувањата да се уништат македонските национални сили кои во тој период се бореле против српската и бугарската надворешна интервенција во Македонија, а за создавање на независна македонска држава, Петар Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, (Скопје, Институт за национална историја, 1969), 25.

прогласена за „спорна“, за која, како арбитар, требало да реши рускиот цар, во случај двете страни да не можат да дојдат до заемен договор за поделба.[91] Во следните месеци била потпишана и Бугарско-српска воена конвенција (2 јуни 1912 г.), со која, меѓу другото, било предвидено во случај на офанзивна војна против Турција, двете земји да нападнат на противникот со воена сила од околу 200.000 војници, од кои половината требало да бидат упатени на Вардарското боиште. Со потпишувањето на Договорот за одбранбен сојуз меѓу Бугарија и Грција (29 мај 1912 г.) и на Политичката и Воена конвенција за заедничка воена акција меѓу Србија и Бугарија (6 октомври 1912 г.), Балканскиот сојуз бил комплетиран.[92]

Додека балканските држави се подготвувале за пресметка со османлиските воени сили, големите европски држави, особено Русија и Австро-Унгарија, настојувале да го спречат оружениот конфликт и стабилноста на регионот да се одржи преку ограничени реформи што требало да ги спроведе Османлиската Империја. Сојузените балкански сили упатиле определени барања до Високата Порта (како давање на административна автономија на балканските земји под османлиска власт, воведување на локално уредување, воспоставување на локална полиција итн.), за кои однапред се знаело дека ќе бидат отфрлени како неприфатливи. Вистинската цел на овие барања била да се изнајде оправдување за посакуваниот воен исход, официјално поттикнат од ослободувачките намери на државите членки на Сојузот за протерување на Османлиите од Балканот, но кој всушност претставувал можност за енормно проширување на нивните територии а со тоа и зголемување на нивната моќ преку формирање

[91] Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*, 11.

[92] *Македонска енциклопедија* книга 1, главен и одговорен редактор Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009), 127.

на нов баланс на силите во нивна корист а на штета на Османлиската Империја.[93]

Според Извештајот на Карнегиевата комисија,[94] причините за започнување на Првата балканска војна биле военото и политичкото ослабнување на Османлиската Империја, угнетувањето на христијанското население во Македонија, неуспешната борба на Македонската револуционерна организација, противречностите меѓу големите сили и стремежот на балканските држави за завладување на нови територии.

[93] Дејан Маролов, „Балканските војни низ призмата на пошироката теоретска рамка на концептот на ʼбезбедносна дилемаʼ" (труд претставен на Сто години од Балканските војни, МАНУ, Скопје, 3-4 декември 2012).

[94] Карнегиевата фондација за меѓународен мир (основана во 1910 г.), во јули 1913 г. ја формирала т.н. Балканска комисија за испитување на причините кои довеле до избувнувањето на двете Балкански војни. Комисијата во состав: д-р Самјуел Т. Датон (САД), Жистен Годар (Франција), Павел Милјуков (Русија), д-р Хенри Н. Браилсфорд (Велика Британија), под претседателство на барон Д'Естурнел де Констан (Франција), во 1914 г. ги објавила резултатите од истражувањата на теренот како „Извештај на меѓународната комисија за испитување на причините и водењето на Балканските војни", во кој се евидентирани сите злосторства над македонското население во текот на двете војни. Види: *Поранешните балкански војни (1912–1913): извештај на Карнегиевата балканска комисија*, превеле Свето Серафимов и Христо Ивановски (Скопје: Култура, 2000).

Националните аспирации на балканските држави

На 30 септември 1912 г. балканските сојузници извршиле целосна мобилизација на своите воени сили и притоа успеале да мобилизираат околу 668.000 војници: Србија 10 пешадиски дивизии и една коњаничка дивизија или околу 286.000 оперативни воени сили; Бугарија 7 пешадиски дивизии од по 6 полка, 4 пешадиски дивизии од по 4 полка и една коњаничка дивизија или вкупно околу 269.000 оперативни воени сили; Грција 8 пешадиски дивизии и една коњаничка бригада или околу 78.000 војници и Црна Гора 3 пешадиски одреди со околу 33.000 војници. Веќе наредниот ден била извршена целосна мобилизација и на османлиските воени сили, пришто османлиската власт успеала да мобилизира 18 непотполни пешадиски дивизии или околу 300.000 оперативни воени сили.[95] Мобилизацијата на воените сили на балканските сојузници била лесна бидејќи била изведена според

[95] Gojko Miljanić, Mladenko Colić, Vojislav Subotić, Predrag Pavlović, Obrad Bjelica i Mirko Medić, *Vojna istorija – udžbenik za vojne akademije* knjiga I (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1980), 53-54.

однапред утврден Оперативен план, додека кај османлиските сили одела прилично тешко, поради лошата организација, проблемите во транспортот и слабиот одѕив на резервните воени сили во европскиот дел на Османлиската Империја.

Воените операции прва ги започнала Црна Гора (8 октомври 1912 г.), а потоа Србија и Бугарија (17 октомври) и Грција (18 октомври). Уште во почетокот на борбените дејствија за време на Првата балканска војна се создале Северно-албанско, Тракиско и Македонско боиште. Од ова може да се заклучи дека територијата на Македонија била претворена во единствено боиште, приштo основната цел на врховните команди на Српската, Грчката и Бугарската армија, според усогласениот заеднички оперативен план за дејство против османлиските единици, била заокружување и разбивање на османлиските војски во Македонија и прогонување на нејзините остатоци на исток во Тракија кон Цариград.[96]

Според воениот план на балканските сојузници, српските воени сили на 19 октомври 1912 г. биле распоредени по следниов редослед: Првата српска армија со јачина од 126.000 војници била стационирана во Врање со задача да настапува кон Овче Поле со цел фронтално да ги напаѓа османлиските главни сили; Втората српска армија со јачина од околу 60.000 војници била распоредена на потегот Ќустендил–Дупница, со задача со дел од силите да настапува преку Крива Паланка и Кратово кон Овче Поле, а со дел од силите преку Делчево (Царево село) и Кочани кон Овче Поле и Штип поради опкружување на десната страна и крило на османлиските сили; Третата српска армија со јачина од 63.000 војници била распоредена на потегот Приепоље до Медвеѓе и Тупалскиот вис со задача по заземањето на Приштина и Косово, со дел од своите сили да настапи преку Скопска Црна Гора за опкружување на османлиското лево крило, оставајќи една пешадиска

[96] Петар Стојанов, *Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни 1912–1913* (Скопје: Институт за национална историја, 1979), 149.

дивизија во Приштина за заднинско обезбедување. Ибарската единица која броела 25.000 војници била распоредена во реонот на Рашка со задача да настапува кон Нови Пазар и Косовска Митровица и да врши странично обезбедување на главните сили.[97] Јаворската бригада со бројна состојба од околу 12.000 војници била распоредена во реонот на Јавор со задача да продре во областа на Санџак и да ја набљудува Босна.

Според основниот Оперативен план на српската војска, со систематски и координирани борбени дејствија на главните сили од Првата, Втората и Третата армија од Косовскиот, Јужноморавскиот и Криворечкиот правец требало да се изврши опфаќање и уништување на османлиските главни воени сили, за кои се претпоставувало дека ќе бидат концентрирани во Овчеполската област, а помошните сили на Балканскиот сојуз (Ибарската единица и Јаворската бригада), било планирано странично да ги обезбедуваат главните сили. Според Оперативниот план на црногорската војска, главните сили во чиј состав биле планирани Зетскиот и Приморскиот одред, требало да дејствуваат западно и источно од Скадарското Езеро и со брз напад да го заземат Скадар, а со помошните сили составени од Источниот одред да дејствуваат во Косовскиот правец. Тежиштето на воените операции на бугарската сојузничка војска било насочено кон Тракија, а на грчката во јужна Македонија и Епирската област.[98]

Турскиот одбранбен корпус во Македонија, со излезна база од Солун и по правецот низ Повардарието на север кон турско-српската граница, командуван од Али Риза паша, бил составен од: Вардарската армија под команда на Зеки паша, составена од 5 и 6 корпус; самостојниот Струмички корпус на Али Надир паша; Северно-албанската група на Хасан Риза паша; Јужномакедонската група на Хасан Таксим паша; и помали гарнизонски единици низ цела Македонија.[99] За

---

[97] Miljanić i dr., *Vojna istorija*, 54-55.
[98] Борислав Ратковић, *Први балкански рат 1912-1913* књига 2 (Београд: Војноисторијски музеј, 1975), 452-457.
[99] Стојанов, *Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни 1912–1913*, 149.

воените операции кон Србија била определена Вардарската армија со јачина од 85.000 војници и тоа: 5 корпус во реонот на Штип и Свети Николе, 6 корпус во реонот на Велес, 7 корпус во Скопје и Куманово и пешадиски одреди во Приштина, Сјеница и Нови Пазар. Османлискиот воен план најпрвин предвидувал дефанзивни воени операции насочени кон српските и бугарските воени сили, а потоа, откако ќе се соберат доволно воени сили, дефанзивните воени операции требало да се пренасочат во офанзивни. Меѓутоа, непосредно пред војната, сакајќи да ја преземе иницијативата, османлиската војска уште пред да биде завршена мобилизацијата на воените сили, преземала офанзивни борбени дејствија на Вардарското и Тракиското војувалиште.

Најважните воени судири на сојузничките сили со османлиската војска за време на Првата балканска војна на територијата на Македонија, кои претставувале и решавачки моменти за крајот на османлиското владеење на Балканскиот Полуостров, се случиле на 23 и 24 октомври кај Куманово и од 16 до 19 ноември на Бакарно гумно кај Битола.

II.1.1 Кумановска битка

На 21 октомври 1912 г., Првата, Втората и Третата армија започнале настапување кон Овчеполската област, претпоставувајќи дека таму ќе бидат концентрирани главните османлиски воени сили. Третата армија, разбивајќи ги послабите османлиски воени сили, на 22 октомври навлегла во Приштина, каде во текот на 23 октомври извршила одморање на единиците, иако според директивите на врховната команда требало да продолжи со движење со цел да се спои со Првата армија.[100] Втората армија настапувала од Ќустендил и тоа: Тимочката дивизија I покана во две колони десно кон Страцин, а од левиот правец кон Кратово, каде до 22 октомври стигнале и челните колони; бугарската 7 Рилска дивизија настапувала со

[100] Miljanić i dr., *Vojna istorija*, 55-57.

дел од силите кон Кочани, а со дел во долината на Струма. Првата армија, настапувајќи во два ешалони ги протерала турските гранични делови и истурени одреди од Руен и Козјак и вечерта на 22 октомври избила на позициите пред Куманово, каде се задржала и преноќила по следниов распоред: на десното крило на позициите с. Ваксинце – с. Табановце – с. Четирце се наоѓала Моравската дивизија I покана; во центар кај с. Сушево била главнината на Дринската дивизија I покана, со еден полк на Карабичанскиот рид; на левото крило Дунавската дивизија I покана со 9 и 18 полк на претстражна позиција кај с. Младо Нагоричане и 7 и 8 полк во с. Нагоричане, а на Сртевци четничкиот одред на војводата Вук; зад претстражата на Дунавската дивизија I покана Коњаничката дивизија; а дивизиите во вториот ешалон; Дунавската II покана кај с. Бугариње, Тимочката II покана кај с. Маминци, а зад неа армиската артилерија.

Според планот на Штабот на Првата армија на овие позиции требало да останат и во текот на 23 октомври, за да стигне и Третата армија, а потоа да продолжат со настапување кон Овче Поле, каде се очекувала битка со главните турски сили. Заради тоа не биле преземени мерки за фортификациско уредување на позициите. Помеѓу дивизиите на Првата армија не биле поставени ниту телефонски врски, а штабовите на дивизиите не биле во врска со Штабот на Првата армија. Очекувајќи ја главната битка на Овче Поле, Штабот на Првата армија не ја упатил Коњаничката дивизија во извидување туку таа преноќила зад пешадиските делови подготвувајќи се да тргне во извидување на 23 октомври, кога веќе било доцна.[101]

На противничката страна, командантот на Вардарската армија Зеки паша одлучил со главните сили да премине во офанзива и српската Прва армија да ја бие кај Куманово, а не да ја дочека на Овче Поле.[102] Во духот на таа одлука турскиот 7 корпус ги запоседнал

---

[101] Борислав Ратковић, Митар Ђуришић и Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913* (Београд: БИГЗ, 1972), 70-71.
[102] Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*, 47.

позициите северно од Куманово и тоа: 19 низамска дивизија Решановското Брдо, а со Скопската редифска дивизија источно од Бањска Река, на Црно Поле. 5 и 6 Корпус во текот на 21 и 22 октомври од реонот на Штип и Велес извршиле движење преку Овче Поле кон реката Пчиња и на 22 октомври преноќиле по следниот распоред: 13 низамска дивизија кај с. Мургас и Новоселани, Штипската редифска дивизија кај с. Кутлибег, 17 низамска дивизија во околината на Шупли Камен, а Битолската редифска дивизија кај с. Орашец каде бил Штабот на Вардарската армија; 15 и 16 низамска дивизија го затвориле правецот кон Кочани и Кратово.

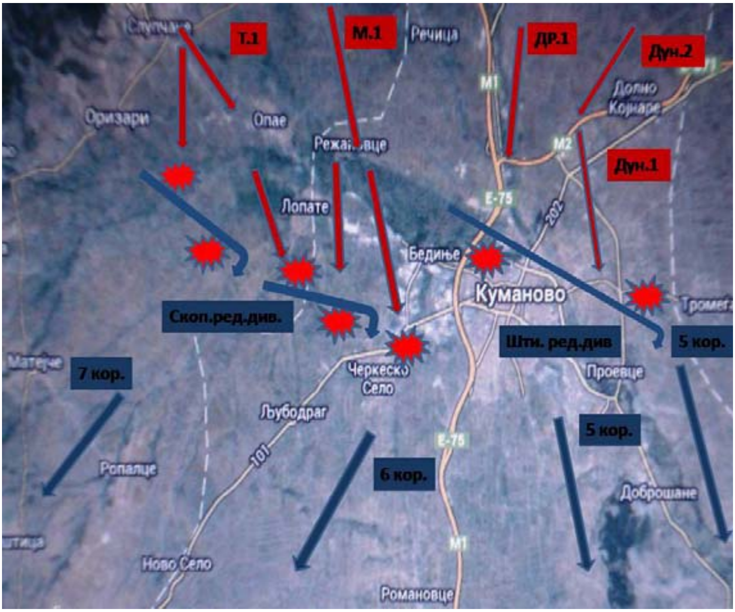

Кумановска битка

Кога Зеки паша пристигнал на Пчиња и дознал за распоредот на српската Прва армија и за избивањето на Втората армија на Страцин, наредил 7 корпус да остане во одбрана на поранешните позиции, а 6 корпус и

претходницата на 13 низамска дивизија од 5 корпус во текот на ноќта на 22/23 октомври да преминат преку Пчиња и во раните утрински часови да поседнат позиции на десниот брег на реката. Остатокот од 5 корпус го задржал во армиска резерва на левиот брег на Пчиња. Ноќта на 22/23 октомври, додека српските воени единици се одморале под заштита на претстража, турските сили ја преминале реката Пчиња, а потоа настапувале: 6 корпус со 17 низамска дивизија кон североисточните, а Битолската редифска дивизија кон северозападните падини на ридот Зебрњак заради поседнување на појдовните позиции; претходницата на

13 низамска дивизија кон појдовните позиции на Голубица. Главнината на 13 низамска дивизија се задржала на левиот брег на Пчиња кај с. Клечовце, а Штипската редифска дивизија се префрлила во с. Новоселани каде оформила армиска резерва.

Утрото на 23 октомври командантот на 18 полк го упатил 2 баталјон кон Зебрњак да ги зароби видените турски делови; командантот на Коњаничката дивизија 3 коњанички полк кон Зебрњак, а подоцна и 2 коњанички полк кон Голубица да ја испитаат состојбата пред Дунавската дивизија I покана. Меѓутоа коњаничките полкови набрзо се судриле со силни турски сили заради што се повлекле зад претстражата на Дунавската дивизија I покана, додека 2 баталјон на 18 полк ненадејно во магла се судрил со претходницата на 17 низамска дивизија и бил потполно разбиен. Командантот на 4 баталјон на 18 полк во движење кон позициите кои требало да ги поседне гледајќи го растројството на 2 баталјон бил нападнат од претходницата на 13 низамска дивизија и растроен. Заради тоа левото крило на Дунавската дивизија I покана западнало во тешка криза, бидејќи на младонагоричанските позиции јужно од патот Куманово–Страцин останал само еден баталјон кон кого биле ориентирани скоро две турски дивизии. Меѓутоа, испадите на 2 и 4 баталјон кај Турците предизвикале уверување дека на младонагоричанските позиции се наоѓаат многу поголеми сили отколку што се мислело, па Зеки паша ги прекинал натамошните напади и наредил Штипската редифска дивизија да ја премине реката Пчиња и да направи опфат на српското лево крило преку Сртевци, а 7 корпус да изврши притисок кон десното крило на српската Прва армија.[103]

Командантот на Дунавската дивизија I покана го упатил 7 полк од с. Старо Нагоричане зад позициите на 18 полк, а еден артилериски дивизион на десниот дивизиски отсек, кај 9 полк. 7 полк стигнал во моментот кога остатоците на 2 и 4 баталјон се повлекувале од

---

[103] Ратковић и др., *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, 72-74.

позициите и кога Турците после застојот почнале општ напад па командантот на 7 полк веднаш упатил два баталјона на напуштените позици на 18 полк. Во текот на поседнувањето на позициите се случил ненадеен судир со турските сили во кој српските единици ги отфрлиле Турците благодарение на снаодливоста, полетот и иницијативата на пониските старешински кадар. Командантот на 7 полк со преостанатите два баталјони побрзал кон Сртевци, каде Штипската редифска дивизија во намера да го опколи левото крило на Дунавската дивизија I покана, го нападнала четничкиот одред. Баталјоните избиле на Сртевци од северната страна, ненадејно се судриле со Турците и во општата борба ги одбиле, заробиле една батерија и го поседнале Сртевци. На десното крило Дунавската дивизија I покана со силен оган на 9 пешадиски полк и еден артилериски дивизион ги задржале Турците на 400-500 м пред позициите.

На десното крило на Првата армија дури околу 11 часот било наредено единиците да го преземат борбениот распоред. Околу пладне, кога левото крило на 6 корпус избило во линија со Моравската дивизија I покана, 7 корпус со десното крило почнал напад на отсекот на оваа српска дивизија. Бидејќи Турците се движеле забавено, увидувајќи дека левото армиско крило е сериозно загрозено, командантот на 2 баталјон од 1 полк, мајорот Маринковиќ, самоиницијативно околу 16 часот со својот баталјон преминал во противнапад. По 2 баталјон еден по друг во напад тргнале уште четири баталјона на Моравската дивизија I покана. Во општата борба тие во долината на Коњарска Река со загуби на двете страни ги разбиле Турците и ги принудиле на повлекување на појдовните позиции.

Коњаничката дивизија во текот на целиот ден останала зад Дунавската дивизија I покана, додека Дринската дивизија I покана еден полк упатила во Моравската дивизија I покана, а останатите нејзини сили цел ден биле неактивни кај с. Сушево. Дивизиите од вториот ешалон (Дунавска и Тимочка II покана), како и армиската артилерија останале на местата каде преноќиле на 22 октомври.

Не знаејќи ја стварната ситуација и постапувајќи во духот на директивата на Врховната команда, Штабот на Првата армија издал заповед на 24 октомври во 06 часот дивизиите да продолжат со движење, да го заземат Куманово и да избијат на линијата с. Буланчани–с. Ново Село–с. Биљановце–с. Слатина. Кога во текот на ноќта ги добиле известувањата од Дунавската дивизија I покана за стварната состојба било предоцна било што да се промени.[104] Додека Штабот на Првата српска армија воопшто не сфатил дека битката започнала, Зеки паша имал впечаток дека таа се одвива поволно и наредил корпусите да продолжат со напад и на 24 октомври. Така бил завршен првиот ден на битката во која Турците ангажирале 50.000 војници и 150 топови, а Србите 26.000 војници и 60 топови.[105]

Српска артилерија во дејство за време на Кумановската битка

Меѓутоа движењето на Првата армија на 24 октомври всушност било преминување во противнапад, што со оглед на околностите одговарало на тактичката ситуација на боиштето. Дринската дивизија I покана преминала во настапување во 06 часот: 4 и 5 полк во

[104] *Vojna enciklopedija* knjiga IV, glavni urednik Nikola Gažević (Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1972), 761.
[105] Стојчев, *Воена историја на Македонија*, 538-539.

првиот и 6 и 17 полк во вториот ешалон на правецот Зебрњак–с. Бизлим. Турскиот 6 корпус се обидел со оган да го запре настапувањето, но Дринската дивизија енергично настапувала со целиот борбен поредок и со предниот дел избила до с. Бињановце принудувајќи ја Битолската редифска дивизија да отстапи оставајќи на позиции 8 топови. Моравската дивизија I покана изутрината го одбила нападот на турскиот 7 корпус, преминала во содејство со Тимочката дивизија II покана и околу 10 часот во напад, принудувајќи го 7 корпус на постепено повлекување на утврдените позиции северно од Куманово. Тука 7 корпус се обидел да даде отпор, но под силен притисок на Моравската дивизија I покана и Тимочката дивизија II покана околу 13 часот бил принуден да отстапи во правец на Скопје.

На левото српско крило турските 5 и 6 корпус околу 06.30 часот ја нападнале Дунавската дивизија I покана. Тежнеејќи да го опколат нејзиното лево крило ја довеле во тешка состојба. Кризата била отстранета дури околу 10.30 часот со пристигнувањето на Дунавската дивизија II покана. Дринската дивизија I покана продолжувајќи го настапувањето со силна поддршка на артилериски оган ја принудила 17 низамска дивизија на отстапување и околу 12.30 часот го заземала Зебрњак, со што бил пробиен фронтот на Вардарската армија. Продолжувајќи со настапување кон Голем Рид, Дринската дивизија I покана ја загрозила левата страна од 5 корпус принудувајќи го на отстапување. Околу 15 часот во настапување преминала и Дунавската дивизија I покана. Коњаничката дивизија со дел од силите содејствувала со Дунавската дивизија I покана и околу 11 часот преминала на левиот брег на Пчиња, каде водела борба со делови од Штипската редифска дивизија.

Заради слабата извидувачка и разузнавачка служба српската врховна команда не сфатила дека турската Вардарска армија е разбиена, а Кумановската битка добиена, па наместо српските сили да продолжат со енергично гонење тие се задржале на освоените позиции сè уште претпоставувајќи дека на Овче Поле претстои судир со главните турски сили. Заради тоа

Турците можеле да отстапуваат преку Скопје и Велес кон Битола.[106]

Кумановската битка на српската страна била настан во текот на движењето кон Овче Поле каде се очекувале главните турски сили, додека Турците истата ја предвиделе и воделе според утврден воен план. Првиот ден од битката го поднела Дунавската дивизија I покана, која и покрај изненадувањата и неизвесноста успеала да го одбие нападот на четири турски дивизии и да се задржи на позициите. Вториот ден на битката Дринската дивизија I покана со заземањето на Зебрњак ја пробила турската одбрана на најчувствителното место, со што практично ја решила битката. Во Кумановската битка Србите имале 723 загинати војници, 3.441 ранети и 603 исчезнати. Турските губитоци не се познати. Српската војска заробила околу 2.000 турски војници, а запленила 61 топ, 6 митралези, големо количество муниција и друг воен материјал.[107]

II.1.2 Битолска битка

По Кумановската битка, Вардарската армија отстапила кон Битола заради нејзина одбрана. За да добие време за прибирање на силите и организирање на своите позиции, Зеки паша со 5 корпус го затворил правецот Велес–Прилеп на превојот Присад и правецот Градско–Прилеп на превојот Плетвар, а со 7 корпус кој отстапувал од Скопје го затворил правецот Кичево–Битола.

По победата во Кумановската битка и заземањето на Скопје и Велес, српската војска создала поволна оперативна основа за понатамошно војување со османлиските воени сили. Утврдувајќи дека османлиската Вардарска армија се повлекува кон градот Битола, српската врховна команда заклучила дека во овој реон може да се очекува решавачка битка, па така во правецот Велес–Прилеп–Битола ги упатила своите главни борбени сили по следниов редослед и распоред

[106] Војвода Живојин Мишић, *Моје успомене* (Београд: БИГЗ, 1985), 236.
[107] *Vojna enciklopedija* knjiga IV, 761-762.

на борбени дејствија: Првата српска армија токму на правецот Велес–Прилеп–Битола, со Моравската дивизија како помошна ударна сила на правецот Тетово–Кичево–Битола. Откако овие ударни единици на српската војска го скршиле отпорот на османлиските сили на гребенот на планината Бабуна, како и во борбите кај градот Кичево и с. Алинци, успеле да се приближат до градот Битола, каде што османлиската Вардарска армија ги имала распоредено 5, 6 и 7 корпус. Дознавајќи за напредувањето на српската војска, османлиската врховна команда пристапила кон фортификациско уредување на борбените позиции во градот Битола и во неговата непосредна близина, како и кон повлекување на своите единици и нивна подготовка за одбрана на градот.

Замислата на командантот на Првата српска армија била 1 и 2 Моравска дивизија, 1 Дринска дивизија и 2 Тимочка дивизија да ги искористи како ударни единици при изведувањето на нападот за освојување на градот Битола. Тие требало да извршат пробив на предниот фронт на османлиската одбрана во правецот Киромарица, кој топографски бил најсилниот дел на битолските борбени позиции и каде што Штабот на Првата армија оценил дека се наоѓа османлиска воена сила. Натаму, со помош на левото крило од 1 Дунавска дивизија, овие единици требало да го напаѓаат источниот дел од фронтот преку Црна Река, а Коњаничката дивизија од левото армиско крило да дејствува кон десната страна и задницата на османлиската Вардарска армија. Реонот на Облаковскиот масив во оваа борбена одлука бил запоставен.

Нападот требало да започне во раните утрински часови или поточно во 06 часот на 17 ноември, но 2 Моравска дивизија на 16 ноември самоиницијативно преминала во напад, пришто за кратко време го заземала стратешкиот превој Ѓавато, изненадувајќи ја османлиската претходница која се движела кон градот Ресен. Со ненадеен ноќен напад, 2 Моравска дивизија го заземала и Облаковскиот врв, кој освен стратешки бил и најзначајниот топографски објект на битолските борбени позиции. На 17 ноември Првата српска армија започнала

со општ напад. Најжестоки фронтални борби биле водени на Облаковскиот масив каде што Османлиите, изненадени од молскавичното дејство на 2 Моравска дивизија, се прегрупирале повлекувајќи ги своите главни сили од просторот Српци–Доленци–Рамно со цел да се прегрупираат и со противнапад да го запрат и разбијат десното крило на српската војска, а по запоседнувањето на борбените позиции и организирањето на одбраната да им го препуштат на послабо организираните османлиски воени сили. Со тоа Облаковскиот масив добил пресудно значење, поради што моќните османлиски сили организирале повеќе противнапади, но без успех. Трупите на 2 Моравска дивизија успеале да ги задржат борбените позиции на Облаковскиот врв и така успеале да создадат поволни услови за организирање на напад на останатите сили од составот на Првата српска армија.[108]

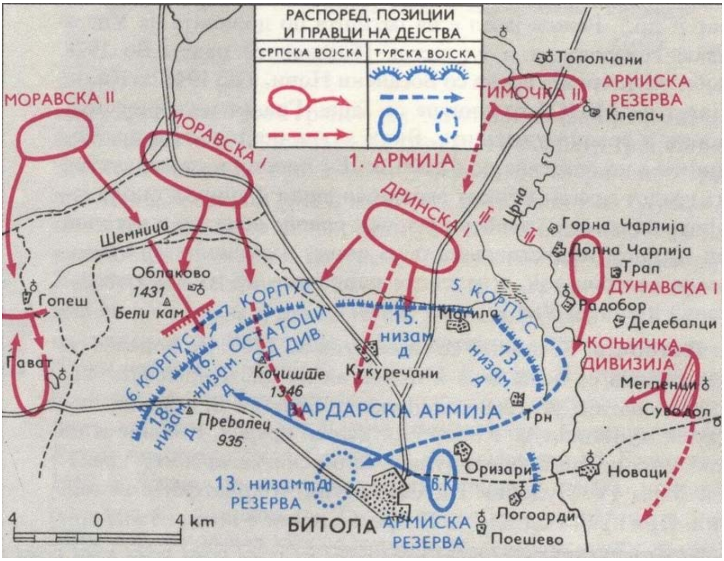

Борбени позиции и правци на дејства за време на Битолската битка

---

[108] Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*, 51.

Војниците од составот на 1 Моравска и 1 Дринска дивизија преминале во непосреден борбен допир и блиски борби со османлиските сили стационирани долж течението на реката Шемница и за кратко време успеале да ги потиснат и разбијат кон планинскиот масив на Кироморица–Кочиште. 1 Дунавска дивизија со дел од своите сили преминала преку неразурнатите мостови на Црна Река и Шемница и го зазела с. Трн, но нејзината главнина, која била упатена кон османлиската десна страна, не успела да ја премине надојдената Црна Река кај с. Новак. Од друга страна, Коњаничката дивизија упатила еден полк кон селата Брод и Скочивир, каде што за кратко време успеала да ги заземе премините на Црна Река. 2 Тимочка дивизија останала во резерва за време на овие борбени дејствија.

На 19 ноември, Првата српска армија делумно ја променила својата тактика на војување, користејќи го своето десно крило исклучиво за одбрана, а центарот и левото крило за напад. Османлиските главни сили го засилиле општиот напад врз 2 Моравска дивизија, која била развлечена на фронт од 16 км, држејќи ги превојот Ѓавато и Облаковскиот масив, како главно тежиште на битката.[109] Тука за кратко време дошле на помош и два полка од составот на 1 Моравска дивизија. Битките за освојување на Облаковскиот врв се воделе во услови на густа магла, а слабо облечените и уморни војници од петте полкови во составот на 1 и 2 Моравска дивизија, често ги одбивале непрестајните јуриши на надмоќните османлиски сили. На останатиот дел на фронтот српските трупи изутрината го продолжиле нападот. 1 Дринска дивизија и еден полк на 1 Моравска дивизија успеале да ги заземат Кироморица и Кочиште и со тоа да го пробијат фронтот на османлиската Вардарска армија во широчина од 5 км, но не преминале кон гонење на османлиските воени сили. По освојувањето на Кироморица и Кочиште и по неуспешниот противнапад на Облаковскиот врв, османлиската Вардарска армија ја прекинала битката

---

[109] *Енциклопедија на Југославија* книга 2, издание на македонски јазик, главен уредник Јаков Сиротковиќ (Загреб: Југословенски лексикографски завод, 1985), 13.

околу 15 часот и користејќи ја густата и непроодна магла незабележително се повлекла. Иако ја загубила оваа битка, османлиската војска го избегнала своето целосно уништување и се повлекла кон Ресен и Лерин. Утрото на 19 ноември 1 Дринска дивизија со своите пешадиски сили влегла во ослободена Битола, а Коњаничката дивизија во Лерин. Моравската дивизија го продолжила своето движење и навлегла во Охрид.

Српската војска во Битола

Битолската битка била трета голема битка која ја водела српската војска против османлиската Вардарска армија. Својот успех Првата српска армија го постигнала благодарение на високиот борбен морал, но и на поповолниот однос на воените сили. Во оваа битка биле ангажирани околу 68.000 војници и старешини од српската страна, наспроти 35.000 османлиска војска. Во Битолската битка од борбениот строј биле исфрлени вкупно 13.600 османлиски војници, а биле запленети 56

топови. Од составот на Првата српска армија загинале вкупно 2.989 војници.[110]

Голем придонес во Битолската битка дале и македонските чети. Непосредно пред и за време на Битолската битка, една македонска чета од 150 борци ја протерала османлиската војска од височините околу с. Лознани. Исто така, повеќе месни чети ја преминале Црна Река, го заземале с. Могила и ја известиле српската војска со точни извидувачки податоци за распоредот на целокупната османлиска војска при одбраната на Битолскиот фронт, според кои српската војска го планирала нападот на градот Битола.[111] Огромна помош српската војска добивала и од месната милиција и особено народот кој верувајќи во сопственото ослободување давал секаква помош, со единствена цел да се протераат Османлиите од Македонија.[112]

* * *

Со победата во Битолската битка српската врховна команда ја остварила својата крајна цел – разбивање на османлиската Вардарска армија, нејзино протерување од територијата на Македонија и отфрлање на османлиските воени сили во Епир и јужна Албанија. Од тие причини, Битолската битка има големо воено и политичко значење не само за успешното завршување на борбата на Вардарското боиште туку и воопшто за текот на Првата балканска војна. По завршувањето на Битолската битка османлиската војска во Македонија се нашла во тешка и анархична состојба поради што најпосле и се распаднала. Еден нејзин дел се повлекол кон Албанија, а другите остатоци кон Солун и Цариград.

Прогонувајќи ги остатоците од османлиската војска во Македонија, српската војска на запад допрела до бреговите на албанскиот дел на Јадранското Море, а на југ низ Македонија до Гевгелија и Лерин каде се сретнала со грчките и бугарските сојузнички сили. На тој

---

[110] Ibid., 12.
[111] Стојчев, *Воена историја на Македонија*, 536.
[112] Ibid., 547.

начин, при крајот на ноември 1912 г., односно еден месец од почетокот на Првата балканска војна, српската војска успеала да окупира поголем дел од Вардарска Македонија.[113] Бугарската војска ја окупирала источна Македонија по линијата Горна Џумаја–Штип–Гевгелија–Кукуш–Солун–Кавала и голем дел од Тракија. Останатиот дел од Македонија заедно со Лерин, го окупирала Грција, чија војска исто како и бугарската навлегла до Солун. За неполни пет месеци од почетокот на Првата балканска војна, османлиската војска била поразена. На 4 декември 1912 г. двете страни потпишале мировен договор, со кој најголемиот дел од дотогашните османлиски владенија на Балканот биле поделени меѓу сојузниците.[114]

II.2 Учеството на Македонците во Првата балканска војна

Во перидот на Балканските војни македонско население во бројност од околу 100.000 лица било присилно мобилизирано во војските на двете завојувани страни, османлиската војска од една и војските на балканските сојузници од друга страна, од кои повеќе од една третина загинале во војните.[115]

Во турскиот аскер, во духот на прокламираната „рамноправност” на сите поданици на султанот без оглед на верата и народноста, имало и многу Македонци, мобилизирани како турски војници.[116] Регрутирањето на христијаните, првпат од постоењето на Османлиската Империја, се спроведувало со измена на прописите кои почнале да се применуваат во 1910, 1911 и 1912 г., според кои за секоја каза (околија) според пописот на христијанското население бил одреден бројот на регрути-војници кои годишно ќе ги дава. Војниците служеле редовен рок од три години, а по отслужувањето

[113] Стојанов, *Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни*, 152.
[114] *Историја на македонскиот народ*, 221-222.
[115] *Македонска енциклопедија* книга 1, 125.
[116] Стојанов, *Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни 1912–1913*, 149.

на воениот рок, од 23 до 40 годишна возраст биле „редифи" (постојани војници), од 40 до 45 годишна возраст имале статус на „чувари", а преку 45 годишна возраст имале можност да се зачленат во башибозучките дружини.[117] Регрутираните христијани биле испраќани да служат воен рок во подалечни места од нивното родното место, за на тој начин да се врши постепено отоманизирање на христијаните.

Против таквите прописи остро се спротивставила ВМОРО која на разни начини го попречувала регрутирањето и мобилизацијата. Делувањето на ВМОРО го охрабрувало христијанското население да го избегнува регрутирањето и мобилизацијата во аскерот, заради што турските власти преземале репресивни мерки (убиства, потурчување, осакатување со сечење на рацете или нозете и сл.), чијашто цел била заплашување и онеспособување на христијаните. Спроведувањето на наведените репресалии имало и спротивен ефект, предизвикувајќи и Организацијата да применува исто така репресивни мерки.

Голем број Македонци учествувале и во составот на воените сили на државите од Балканскиот сојуз, со надеж дека христијанските соседни држави ќе им ја дозволат очекуваната слобода. Во редовите на т.н. Македонско-одринско ополчение во рамките на Бугарската армија војувале околу 15.000 Македонци, но пратени на Тракискиот фронт. И во редовите на српската и грчката војска активно учествувале голем број Македонци, а дејствувале и 78 организирани македонски чети со 2.000 комити кои ги помагале сојузничките војски во Македонија.[118]

Организирањето на македонската емиграција и нејзиното активирање во подготовките за војна на Бугарија против Турција започнало во септември 1912 г., под раководство на отпадниците од македонската национално-революционерна борба на чело со А. Протогеров и Т. Александров и други нивни соидејници и

---

[117] Димитар Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга 1 (Штип: Друштво за наука и уметност, 1991), 91-92.
[118] *Македонска* енциклопедија книга 2, 1208.

соработници диригирани од Владата и бугарскиот двор.[119] Во Бугарија споменатите организатори формирале 44 чети составени од Македонци-доброволци, додека во Македонија постоеле 34 такви чети кои биле раководени од Централниот комитет на Т. Александров кои се приклучиле во составот на новосоздадениот Штаб раководен од Протогеров и Александров.[120] Освен македонската емиграција во Бугарија, подготвеност за учество во војната изразиле и голем број македонски емигранти од Америка, Романија, Русија и други странски земји, како и голем број бегалци од Македонија односно Турција. Организирањето и собирањето на доброволците го извеле Александар Протогеров и Петар Д’рвингов.

Со Заповед бр. 5 од 8 октомври 1912 г. на началникот на Штабот на Бугарската армија генералот Иван Фичев, Штабот на „Партизанските одреди” се претворил во Штаб на ополченските дружини. Со истата Заповед за командант на Штабот на Македонско-одринското ополчение бил поставен бугарскиот генерал-мајор Генев, а за негов заменик резервниот потполковник Александар Протогеров и за началник на Штабот мајорот Петар Д’рвингов. Од Бугарската армија биле вклучени 250 офицери и 2.500 помали чинови. Така устроен, Штабот на ополчението дејствувал под полно раководство на началникот на Штабот на Бугарската армија. Бројниот состав на Ополчението изнесувал околу 14.000 лица од кои околу 12.000 биле Македонци.[121]

Македонските ополченци биле испратени на Тракискиот фронт, а не на Македонскиот заради стравот на бугарската Врховна команда да се судрат со српските и грчките сојузници. На Тракискиот фронт ополченците учествувале во сите битки со турските трупи и многу помогнале во одбивањето на турскиот десант, заробувајќи притоа околу 12.000 турски војници. Многу македонски ополченци во битките на фронтот во Тракија ги оставиле своите животи.

---

[119] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 68.
[120] Ibid., 68-76.
[121] Ibid., 77-81.

Војници од Македонско-одринското ополчение

Посебно треба да се истакне дека во Македонија постоеле и чети кои заради својот антибугарски став и борбата за независна македонска држава, дејствувале самостојно и не биле вклучени во составот на четите раководени од Штабот на Протогеров и Александров, но зеле активно учество во војната против Турција. Особено активен бил одредот на Јане Сандански составен од околу 500 четници, кој дејствувал во Пиринска Македонија.[122] Сите овие чети уште пред почетокот на Првата балканска војна извршиле бројни акции од разновиден карактер со што ја попречиле мобилизацијата и концентрацијата на турската војска и полиција. Со почетокот на војната, тие стапиле во јавно дејство против турската војска ослободувајќи многу села и мали градови и воспоставувајќи своја привремена власт. На овој начин тие многу им помогнале на сојузничките војски во нивните борби против турските трупи.[123]

[122] Сандански со својата чета го ослободил Мелник и како претходница на Бугарската армија дејствувал при заземањето на Рупелската Теснина. Со својата придружба влегол и во Солун во 1912 г.
[123] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 77.

Јане Сандански со својата чета

Како бугарската влада и буржоазија така и српската буржоазија го искористила одушевувањето на македонскиот народ за војна против Турција. И во Србија биле создадени оружени чети во кои имало и Македонци, за учество во војната. На теренот во Македонија пред почетокот на војната во 1912 г., постоеле и српски чети. Во Српската армија исто така биле формирани одреди составени од Македонци. Најпрво биле формирани Козјачкиот одред – од Скопска Црна Гора до Крива Паланка, и Прекувардарскиот одред на потегот Азот–Поречје–Кичево–Дебар. Подоцна српската Врховна команда, пролетта 1913 г., формирала поголема воена единица, т.н. Доброволечки полк, составен од Македонци собрани од територијата на српската окупациска зона односно Вардарска Македонија.[124]

Бројот на Македонците, Турците и Албанците од Македонија што биле припадници на чети и единици во составот на бугарските и српските воени сили во времето од 18 октомври 1912 г. до почетокот на Втората балканска војна бил: на бугарска страна вкупно 14.000, а на српска страна 2.700, или вкупно 16.700 Македонци

[124] Ibid., 81-82.

(меѓу нив мал број на Турци и Албанци), кои активно учествувале во составот и под командата на бугарскиот и српскиот воен штаб во воените дејствија во есента 1912 г., а биле во нивниот состав и во пролетта на 1913 г.[125]

Засега нема доволно податоци за учеството на Македонците на страната на грчката војска. Познато е дека во грчките андартски чети учествувале и голем број Македонци од Егејска Македонија, од Кожанско, од околината на Сјатиста, селата Конско и Царушево и Воденско-Леринскиот реон.[126]

II.3 Лондонска мировна конференција

Брзата победа на сојузените балкански држави против Турција (од 18 октомври до склучувањето на примирјето на 4 декември 1912 г.) за Европа претставувала неочекувано изненадување. Имајќи ги предвид последиците од новата распределба на силите, големите европски држави биле принудени новонастанатата ситуација на Балканскиот Полуостров да ја решаваат на мировна конференција, која се одржала во Лондон, од 16 декември 1912 г. до 27 мај 1913 г.

Прво со работа почнала Конференцијата на амбасадорите на шесте големи сили – Русија, Франција, Австро-Унгарија, Германија, Италија и Англија, а паралелно со неа и Конференцијата на мирот (позната и како Балканска конференција), на делегатите на Србија, Бугарија, Грција, Црна Гора и на Турција, кои требало да ги изработат условите за потпишување на мирот меѓу балканските сојузници и победена Турција. Меѓутоа, уште од почетокот било јасно дека крајните одлуки и решенија за окончувањето на Првата балканска војна ќе ги имаат големите европски сили, истите што во 1878 г. биле потписници на Берлинскиот мировен договор.[127]

За да го сочува европскиот мир како основна цел, Конференцијата на амбасадорите на големите сили

[125] Ibid., 96.
[126] Ibid., 112.
[127] Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*, 72.

работела врз следните главни проблеми произлезени по поразот на Турција во Првата балканска војна: определување на крајната западна гранична линија на Турција на Балканот и идната припадност на Одрин; решавање на прашањето за Цариград, односно статусот на Босфорот и Дарданелите, статусот на Егејските острови и на Атос (Света Гора) на Халкидикот, односно иднината на источниот басен на Медитеранот; решавање на статусот на Албанија и во врска со тоа излезот на Србија на Јадранското Море. Сите останати проблеми, меѓу кои и решавањето на македонското прашање односно судбината и иднината на македонските територии под српска, бугарска и грчка окупација, не биле ставени на разгледување.[128]

Големите сили на Лондонската конференција најмногу ги застапувале сопствените интереси на Балканскиот Полуостров. Балканските држави исто така ги застапувале интересите на своите влади, настојувајќи, секоја одделно, да добијат поддршка и заштита од големите сили во реализацијата на своите претензии кон Македонија. Во зависност од својот однос и политика спрема Балканскиот сојуз во целина или поединечно спрема секоја членка од него, тие предлагале разновидни решенија и „компензации" врз делови или целината на македонската територија.[129] Наметнувајќи ги проблемите околу поделбата и иднината на освоените делови на бившите турски провинции како приоритетни, балканските сојузници предизвикале двете конференции да работат во затегната и мачна атмосфера на долги преговори кои завршувале без донесување на конкретни заклучоци.

Најпосле, на 27 мај 1913 г., бил потпишан Мировниот договор меѓу Турција и балканските сојузници, со што Првата балканска војна била и формално завршена. Според решенијата содржани во Договорот, поразената Османлиска држава била принудена да им ги отстапи на балканските сојузници

---

[128] Стојанов, *Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни 1912–1913*, 170-171.
[129] Ibid., 172.

сите области на Балканот западно од линијата од Енос на Егејското Море до Мидија на Црното Море, освен Албанија.[130]

Линија на разграничување Енос – Мидија

Во своите настојувања да сочува макар нешто од своите балкански позиции, Турција во текот на Мировната конференција во Лондон дала предлог на Македонија да ѝ се даде автономија под нејзин суверенитет, како и за Албанија. Балканските држави решително го одбиле предлогот за создавање на самостојна Македонија, не отстапувајќи од својот план за

[130] Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*, 101.

поделба на нејзината територија. Така по овој предлог за Македонија не се донело никакво решение, додека Албанија на 27 декември 1912 г. на барање на Австро-Унгарија била признаена за автономна држава. Одлуката за независност на Албанија ја поддржале сите големи сили и покрај острото противење на Србија и Грција, како и на Турција. Судбината на Македонија била препуштена на нејзините нови господари. Големите сили немале интерес за решавање на македонското прашање во услови кога балканските сојузници со оружје ја држеле нејзината територија под окупација. Нивната единствена грижа било како да се надминат спротивностите меѓу балканските држави, кои би можело да доведат до нивна меѓусебна воена пресметка, што евентуално би го загрозило и европскиот мир и соодност меѓу големите сили.

Околу поделбата на Македонија посебно се вжештил српско-бугарскиот спор. Србија и Грција уште пред војната тајно се договориле дека нема да дозволат постоење на бугарско-албанска граница меѓу своите државни граници. Од друга страна, сложените односи меѓу Бугарија и Грција особено се заостриле по грчките предлози за решавање на прашањето на границата од ноември 1912 и април 1913 г., кои Бугарија ги отфрлила како претерани. По потпишувањето на Лондонскиот мировен договор, балканските држави ги окупирале оние територии што ги зазеле во војната против Турција, концентрирајќи ги силите на привремените демаркациски линии. Со тоа започнале сите подготовки за нов, овојпат меѓусојузнички воен судир.

За да го спречи избувнувањето на нова војна, Русија ги повикала сојузниците да го решат спорот по мирен пат и ги предупредила Србија и Бугарија на руската арбитража предвидена со Српско-бугарскиот договор од март 1912 г. Меѓутоа, на рускиот апел двете страни одговориле условно: Србија барала ревизија на Договорот, а Бугарија да се почитува воспоставената поделба на територијата. Со оглед на тоа што и двете влади не отстапувале од своите барања, Русија се

откажала од натамошна арбитража.[131] Тоа го забрзало почетокот на Втората балканска војна и воспоставувањето на нови граници на Балканот по пат на сила.

[131] Стојанов, *Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни 1912–1913*, 177.

II.4 Состојбата во Македонија од декември 1912 до почетокот на Втората балканска војна

Македонците кои се бореле во составот на војските на трите балкански држави за време на Првата балканска војна, се бореле за ослободување и за самостојна држава Македонија. Но, наместо признавање на придонесот на македонскиот народ како војувачка страна и сојузник во војната против Османлиската Империја, на Мировната конференција во Лондон окупацијата на територијата на Македонија од страна на Србија, Бугарија и Грција добила неофицијален легитимитет од големите сили, кои повторно, во рамките на нивните глобални односи кон Турција и воопшто кон балканските држави, ја занемариле важноста од решавање на македонското прашање за иднината на Балканскиот Полуостров.

Ниту една официјална дипломатија на големите сили не ја прифаќала како реална и актуелна самобитноста и борбата на македонскиот народ за создавање независна македонска држава.[132] Ваквиот однос во крајна линија користел на освојувачките акции на српската, бугарската и грчката буржоазија, кои веднаш по завршувањето на Првата балканска војна започнале со систематска асимилација и денационализација на сѐ што било македонско.

Иако во овој период македонскиот народ не повел некоја организирана борба против новите поробувачи, сепак не може да се каже дека тој без отпор го прифаќал новото ропство.[133] Најзначајно место во борбата против поделбата и поробувањето зазема акцијата на група Македонци во руската престолнина, кои непосредно пред објавувањето на Првата балканска војна, чувствувајќи ја опасноста за делба на татковината од балканските соседи и неопходноста за легитимен легален колективен фактор за настап пред руската и светската јавност, формирале неформална асоцијација

[132] Ibid., 185.

[133] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 117-118.

под името Македонска колонија во Петроград.[134] Нејзини најистакнати претставници биле Димитрија Чуповски, Наце Димов и Гаврил Константинович.

Во декември 1912 г., Д. Чуповски пристигнал во Македонија, каде заедно со П. Поп Арсов, Р. Ризов, А. Мартулков и други претставници од разни краишта на земјата, организирал Општомакедонска конференција во Велес за судбината на Македонија. Откако била разгледана настанатата состојба и неопходните патишта за зачувување на целоста и обезбедување на слободата и државноста на Македонија, Конференцијата му дала полномошно на Д. Чуповски преку Македонската колонија во Петроград да го застапува македонскиот народ и македонските интереси пред меѓународната јавност. Било предвидено Д. Чуповски и П. Поп Арсов да заминат во Париз и Лондон. Бидејќи нивното заминување пред меѓународните фактори не се реализирало, а официјална Русија имала улога на договорен арбитар, Македонската колонија во Петроград ги искористила сите средства за да дејствува пред руската јавност. На 1 март 1913 г. бил објавен првиот официјален акт „Меморандум на Македонците за независноста на Македонија", упатен до министерот за надворешни работи на Велика Британија и до амбасадорите на големите сили во Лондон. Во Меморандумот, меѓу другото, било истакнато и барањето „Македонија во нејзините географски, етнографски, економски и историско-културни граници да остане единствена, неделива, независна балканска држава".[135] Истовремено, Чуповски ја објавил првата карта на целокупна Македонија на македонски јазик, а на 7 јуни 1913 г. бил потпишан и „Втор меморандум на Македонците до владите и општествената јавност на сојузните балкански држави". Од 9 јуни почнало да излегува и списанието „Македонскiй голосъ",[136] а била

---

[134] Асоцијацијата дејствувала под тоа име до Октомвриската револуција во 1917 г.

[135] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 123.

[136] Со 11 броја (до 20 ноември 1914 г.), „Македонски глас" претставува најзначаен и единствен историски архив на македонската национална мисла и за борбата на Македонците за зачувување на територијалната

напечатена и книшката на Н. Димов „Македонија во минатото, сегашноста и иднината”. Исто така биле објавени повеќе статии во печатот, со бројни настапи на Македонците на масовни јавни собири во одбрана на слободата, целоста и независноста на Македонија и македонскиот народ.

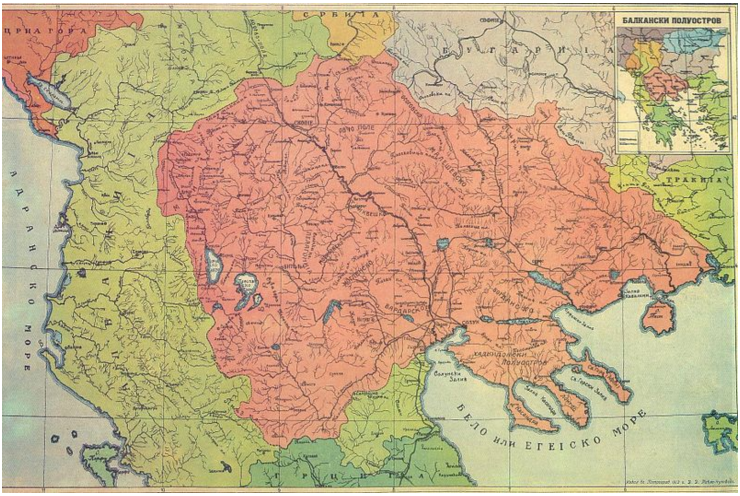

„Карта Македониіа по програма на Македонските народници”
(1913)

Како победничка страна во војната, балканските сојузници уште со првите победи против османлиската војска во Македонија, започнале со воспоставување на сопствена воена и цивилна управа на заземената територија. Меѓутоа, границите меѓу сојузниците не биле прецизно дефинирани и стабилни, па околу припадноста на одделни реони се воделе долготрајни дипломатски борби во српските, бугарските и грчките официјални кругови. Неодреденоста на границите било причина и за жестоки оружени судири меѓу локалните воени и

целост и за извојување на националната слобода до Ослободувањето во 1945 г.

цивилни власти на сојузниците,[137] пришто најмногу страдало цивилното население.

Окупирана и разделена Македонија по Првата балканска војна

Самоволието и корупцијата станале закон за окупаторските воени команданти, окружните и околиски началници, полициските комесари и други чиновници на режимот. Во зацврстувањето на своите позиции во Македонија, воените власти и особено злогласните „крстаречки одреди" од т.н. „Народна одбрана" во Македонија под Србија, андарти, скауци и критски џандари во Македонија под Грција и врховистичките чети во Македонија под Бугарија, извршиле низа погроми над македонското, албанското и турското население во разни краишта ширум Македонија, пришто стотина села и градови биле урнати и изгорени до темел.[138] Во оваа смисла посебно настрадало муслиманското население во јужна Македонија, како од грчката, така и од бугарската војска. Но не било поштедено ниту македонското население. Истакнувајќи ги, секоја одделно, своите историски права врз територијата на Македонија, Србија, Грција и Бугарија започнале со политика на национална и верска

[137] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 134-136.
[138] Ibid., 148-149.

асимилација на македонскиот народ. Многу сурови постапки станале „законски норми за Македонците”, кои биле масовно затворани, прогонувани и тероризирани. Први на ударот биле активистите на ВМОРО, а со нив и свештениците, учителите и други интелектуалци. Со цел да ја обезличат македонската национална самобитност, новите власти извршиле систематско ограбување и оттуѓување на културното и историското богатство на македонскиот народ, а искористувањето на економските придобивки и на трудот добиле размери на колонијална експлоатација.[139]

Народните маси давале пасивен отпор против различните мерки и наредби на новите власти, како непризнавање на институциите, невклучување во училиштата и органите на власта, одбегнување и дезертирање од војската, сокривање на оружјето при разоружувањето итн. Но немале сили за организирана борба. Македонските револуционери и социјалисти биле деморализирани, десеткувани и во поголем дел пребегнати во емиграција.

На теренот, последиците од војната оставиле пустош. Сите поголеми места во „новоослободените” краишта биле полни со бедно, голо и гладно цивилно население. Репресиите што биле вршени и од двете завојувани страни, довеле до масовен егзодус на десетици илјади бегалци кон поголемите градови (Скопје, Битола, Солун)[140] и кон Мала Азија. Прекинот на трговијата предизвикал масовна глад во текот на зимата и пролетта 1913 г., а меѓу најболните последици за цивилното население од Првата балканска војна, особено во југоисточниот дел на Македонија, била епидемијата на колера, донесена од српските и бугарските војници, која го означила почетокот на времето на масовно умирање на македонското население.

---

[139] Ibid., 147-149.

[140] *Британските конзули во Македонија 1797–1915 година – документи*, избор и превод Драги Ѓоргиев и Зорица Божиновска (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2002), 424-426.

II.4.1 Тиквешко востание

Непосредно пред почетокот на Втората балканска војна во Тиквешкиот регион избувнало организирано оружено востание предизвикано од насилствата што ги вршеле српските окупаторски власти при обидите за асимилација на населението. Тиквешкото востание претставува прв и најмасовен оружен отпор на населението против новиот српски окупатор и неговите асимилаторски и денационализаторски методи.[141] До позасилени конфронтации меѓу месното население и српските власти дошло по 17 декември 1912 г., кога со Указ била воспоставена српска полициска власт во Тиквешкиот округ, која почнала да функционира од 1 јануари 1913 г.[142] Сомнежот на голем број Тиквешани дека и покрај сојузништвото на Србија со Бугарија, Србите немаат намера да се повлечат од овој дел на Македонија се покажал како реален.

Процесот на асимилација српските власти го започнале со масовно прогонување на учителите и свештениците. Околу 50 училишта биле затворени, а во новоотворените, како и во црквите, бил воведен српскиот јазик. Животот на населението уште повеќе се влошил со новите такси, давачки и насилната реквизиција на прехранбените производи која ја спроведувала српската војска. Освен носителите на

---

[141] За Тиквешкото востание постојат различни гледања во македонската историографија. Историчарите се согласуваат дека востанието имало македонски карактер и дека било предизвикано поради насилството на српските сили по повлекувањето на турската војска, меѓутоа, според едни, востанието го исцениралe структурите на ВМОРО што биле во функција на бугарската војска, односно тоа било своевидна „врховистичка провокација" за бугарските национални интереси, додека други сметаат дека востанието било спонтан израз на народен отпор против политиката на новиот окупатор. Како поткрепа на мислењето дека организаторите на востанието не дејствувале за бугарските интереси се посочува фактот што на востаниците не им помогнала бугарската војска, која во тој период била стационирана крај Криволак, в. Зоран Тодоровски, „Тиквешкото востание во 1913 година", во: *Тиквешкото востание во 1913 година* (Кавадарци: Музеј–Галерија, 1999), 39-42.

[142] Петре Камчевски, „Причините за Тиквешкото востание", во *Тиквешкото востание во 1913 година* (Кавадарци: Музеј–Галерија, 1999), 29-30.

власта, сè почести и поголеми насилства и провокации врз населението правеле и четниците од т.н. „Народна одбрана". Теророт уште повеќе се засилил во мај кога српските власти служејќи се со отворени закани и репресалии почнале да спроведуваат попис на населението.

Незадоволството на населението и отворениот конфликт против новите „ослободители" достигнале степен на неизбежен оружен судир. Со поддршка на ВМОРО било свикано собрание со делегати од речиси сите места во Тиквешијата, на кое едногласно било решено да се крене востание. Подготовките траеле неколку месеци. За раководење на востанието бил формиран Револуционерен штаб во кој влегле истакнатите тиквешки војводи Мишо Шкартов, Дончо Лазаров, Тодор Камчев, Димитар Пинџуров и др. Околу М. Шкартов кој уживал голем авторитет кај населението во Тиквешијата се собрале сите видни револуционери и активисти, припадници на разни политички движења и идејни струи на ВМОРО, кои и покрај различните интереси, несогласувања и борба за престиж, во новонастаната состојба се обединиле во единствен револуционерен фронт.[143]

За организаторите на востанието посебно охрабрувачки бил фактот што Околиското раководство на Кавадарци било известено дека четите на ВМОРО на Васил Чакаларов, Ѓакон Евстати, Панајот Каранфилов, Ефтим Спространов, Петар Чаулев и Милан Ѓурулков се наоѓале на десниот брег на Вардар, подготвувајќи се да се префрлат во Тиквешкиот регион. Големата чета на Христо Чернопеев била стационирана во близина на Неготино. Овие чети на ВМОРО во согласност со Штабот на Македонско-одринското ополчение, во квечерието на Втората балканска војна добиле задача да се префрлат во Тиквешкиот регион и да внесуваат забуна во тилот на српската војска.

Востанието започнало на 19 јуни и траело седум дена. Вкупно биле вооружени околу 1.000 востаници, од кои 200 биле обични граѓани, а останатите комити од

[143] Тодоровски, „Тиквешкото востание во 1913 година", 53-54.

четите на ВМОРО. Првите денови востаниците постигнале голем успех, ослободувајќи ги Кавадарци, Неготино и околу 50 села во Тиквешката околија кои се наоѓале на десната страна на Вардар: од с. Паликура на север до Демир Капија на југ, и од Криволак на исток до Радња, Рожен и Мрзен Ораовец на југозапад.[144] Градот Кавадарци шест дена бил под власта на револуционерната управа и под заштита на востаниците. На општинската зграда се веело тиквешкото револуционерно знаме. Неготино било ослободено на 22 јуни, кога српските власти биле протерани и била воспоставена востаничка управа.

Со оглед на тоа што оружените судири меѓу тиквешките востаници и српските воени единици се одвивале во квечерието пред почнувањето на меѓусојузничката војна, Револуционерниот штаб на востанието очекувал помош од Четвртата бугарска армија која се наоѓала на левата страна на Вардар. Меѓутоа, во екот на најжестоките борби и храброто опстојување на востаниците на борбените позиции, пристигнала веста за отстапување на Четвртата бугарска армија, која под притисок на сојузничките – српските, грчките и романските армии, била принудена да се повлече од демаркациската линија.[145] Покрај тоа, на четите на ВМОРО им било наредено да се повлечат кон Радовиш, а некои кон своите реони на дејствување.

Така Тиквешките востаници останале осамени против српските воени единици кои почнале да се прегрупираат и да ги засилуваат своите редови со државните чети-доброволци на Василие Трбиќ, командант на крстосувачкиот т.н. „Вардарски одред", под чија команда биле и четите на војводите Јован Бабунски и Јован Долгачот познати по теророт над македонското население. По наредба на началникот на Кавадаречкиот округ Душан Николиќ, потурчениот Албанец Јаја-ага Малиќ наоружал 250 Турци-четници за да му се стави на располагање на Василие Трбиќ. Навлегувајќи во тиквешките села четниците и башибозуците на Јаја-ага

---

[144] Ibid., 65.
[145] Ibid., 67-68.

извршиле невидени ѕверства. Во таква ситуација, востаниците биле принудени да ги напуштат позициите на ослободената Тиквешка област и да се повлечат, најпрвин во Неготино и Кавадарци, а потоа кон планинските предели на Тиквешијата. Населението на Неготино и другите околни села, и покрај организираниот отпор, по наредба на месниот раководител Пано Измирлиев се префрлило преку Вардар, кон Радовиш и Штип. Во подрачјето околу Криволак, населението било подложено на брутални репресалии и жесток терор од страна на српските воени единици и четниците. Крвавиот пат на Јаја-ага продолжил низ селата на Неготинската околија и завршил со опожарување на Неготино.[146] Со тоа Тиквешкото востание било крваво задушено. Жртвите биле огромни – во востанието загинале повеќе од 1.000 луѓе, биле запалени над 1.000 куќи, а околу 2.700 лица биле затворени.

II.5 Втора балканска војна

По потпишувањето на Лондонскиот мировен договор спротивностите меѓу балканските сојузници околу поделбата на Македонија влегле во акутна фаза. Србија, Бугарија и Грција почнале со забрзани подготовки за нова меѓусебна војна која требало да го реши прашањето на која од овие држави ќе ѝ припадне територијата на Македонија, а со тоа и хегемонијата на Балканскиот Полуостров.

Со завршувањето на Првата балканска војна, Србија завладеала со западна и средна Македонија, Косово, Метохија и Санџак; Грција ја добила јужна Македонија заедно со Солун; Црна Гора дел од Санџак и Метохија, а Бугарија подрачјето на Тракија до линијата Енос–Мидија и источниот дел на Македонија. По губењето на териториите во Албанија, а со тоа и излезот на Јадранско Море, Србија побарала ревизија на

---

[146] Киро Андонов и Пане Емишов, „Неготино во пламен (1912–1913)", во: *Тиквешкото востание во 1913 година* (Кавадарци: Музеј–Галерија, 1999), 105.

Договорот за сојуз и пријателство со Бугарија (13 март 1912 г.), сметајќи на отстапки од бугарска страна за т.н. „спорна зона”.

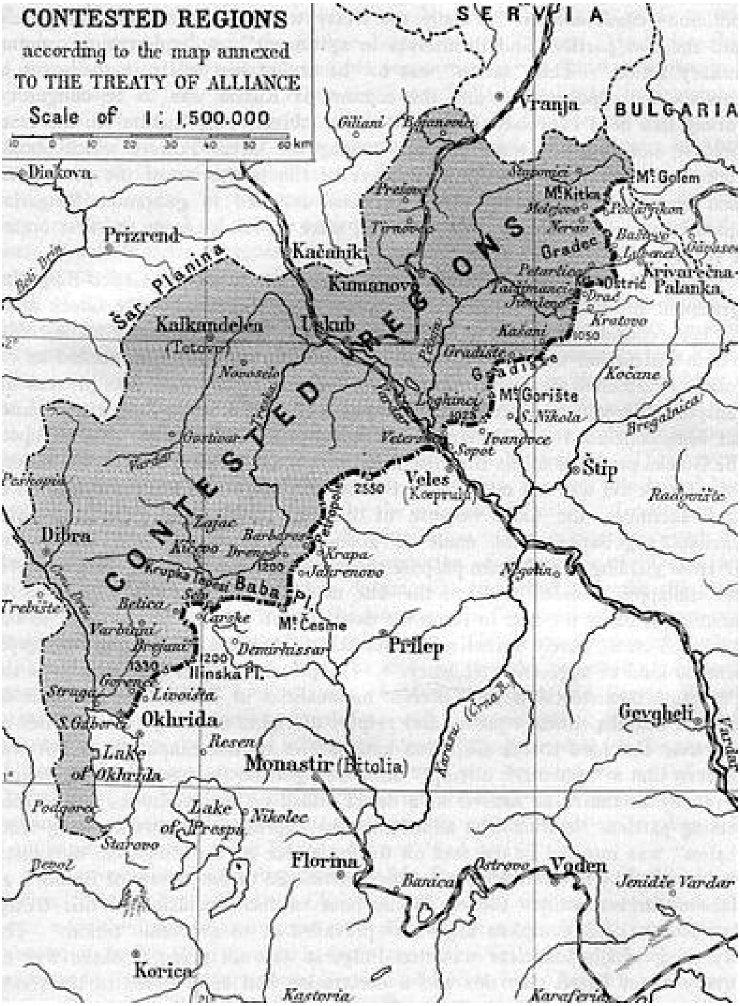

„Спорната зона” помеѓу Бугарија и Србија

Грција исто така во неколку наврати се обидувала да го реши прашањето за границите со Бугарија, барајќи делови од југоисточна Македонија и специјално признавање на нејзиното право на Солун.[147] Категорично отфрлајќи ги барањата на своите довчерашни сојузници како претерани, Бугарија кон средината на мај 1913 г. започнала со групирање на своите воени сили на привремената демаркациска линија за разграничување со Србија и кон Грција. Таквите придвижувања на бугарската војска предизвикале Србија и Грција на 1 јуни 1913 г. да потпишат таен Договор за заедничка воена акција против Бугарија, со кој наедно било решено и прашањето за границите меѓу тие две држави во Македонија.

Србија и Грција се обиделе во својот сојуз да вклучат и други земји, пред сѐ Романија, која исто така имала нерешени гранични прашања со Бугарија, околу тврдината Силистрија на Дунав и територијата на Јужна Добруџа. Иако формално не се приклучила кон сојузот, романската Влада заземала јасен став дека во случај на воен судир меѓу сојузниците нема да остане воздржана.[148] Во заострувањето на односите меѓу балканските сојузници и Турција видела можност за враќање на дел од загубените територии, пред сѐ Одринскиот вилает, па од таа причина во текот на јуни и турската Влада започнала со одделни тајни преговори со Србија и Грција за сојуз против Бугарија.

Водени од сопствените интереси, големите сили имале различни ставови во врска со недоразбирањата меѓу балканските сојузници. Русија, на која не ѝ било во интерес растурањето на Балканскиот сојуз, во неколку наврати се обидела по дипломатски пат да ја намали напнатоста меѓу државите, во што ја поддржувале Франција и Англија. Меѓутоа, Австро-Унгарија и Германија продолжиле со активно мешање во односите меѓу балканските сојузници, поттикнувајќи ја Бугарија

---

147 Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, 55.

148 Саво Скоко, *Други балкански рат 1913* књига прва (Београд: Војноисторијски институт, 1968), 222.

на агресија против Србија и Грција.[149] Со оглед на тоа што и балканските држави не отстапувале од стекнатите позиции, преговорите напредувале споро и без изгледи дека кризата ќе може да се реши по мирен пат и со дипломатски средства. Всушност, подготовките за војна меѓу спротивставените страни во Сојузот биле завршени и било прашање на време и проценка која од страните ќе го започне нападот.

Нападот на Бугарија на Србија и Грција ноќта на 29/30 јуни 1913 г. долж целата демаркациска линија во Македонија, без претходно објавување на војна, се случил токму во моментот кога под раководство на руската дипломатија требало да отпочне конференцијата на четворицата балкански премиери (на Бугарија, Србија, Грција и Црна Гора) во Петроград и во ситуација кога постоеле реални шанси да се сочува Балканскиот сојуз. Три дена потоа и Романија објавила мобилизација, преминувајќи ја границата со Бугарија на 13 јули. Во исто време и Турција се вклучила во меѓусојузничката војна. Со тоа Балканскиот Полуостров повторно станал средиште на нови, крвави воени пресметки, кои во најголем дел се одвивале на територијата на Македонија.

Македонското боиште во Втората балканска војна ја зафаќало територијата од Солун по Вардар до Скопје, на североисток преку Куманово до Голем Врв на старата турско-српска граница и на југоисток до Ќустендил–Царево Село (Делчево)–Пехчево, Берово, Струмица, источно од Дојран кон Серес и Кавала. На оваа територија биле распоредени српските и грчките војски, од една, и бугарските од друга страна.[150] На фронтот од Крива Паланка до Серес дошло до крвопролителни борби, од кои најзначајни и решавачки за исходот на меѓусојузничката војна биле борбите што се воделе долж Брегалница и Злетовска Река. Тешки борби се воделе и на Овче Поле и во долината на реките Струма и Места и меѓу Гевгелија и Дојран, и посебно кај Кукуш.[151]

---

[149] Ibid., 217.

[150] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, 56-57.

[151] Ibid., 58.

II.5.1 *Брегалничка битка*

Битката на Брегалница, со која започнала Втората балканска војна, се водела од 29/30 јуни до 8 јули 1913 г., на фронт од Царев Врв на Осоговските Планини до устието на Злетовска Река во Брегалница. Против српската војска Бугарија ја ангажирала Четвртата армија (7 Рилска дивизија, 8 Тунџанска дивизија, 3 балканска дивизија, 2 Тракиска дивизија или околу 130.000 војници). Србија ги ангажирала Првата и Третата армија (175.000 војници, 62 артилериски батерии и 34 коњанички ескадрони).[152]

И покрај тоа што извршила концентрација и стратегиско распоредување на својата војска долж целиот фронт од Дунав до Кавала, широк преку 600 км, бугарската Врховна команда во последен момент донела одлука против српските и грчките сили во Македонија да дејствува само со помош на Четвртата и Втората армија,[153] сметајќи на брзо и сигурно заземање на т.н. „спорна зона”, ставајќи ги на тој начин големите европски сили пред „свршен чин”.[154] Според воениот план на бугарската војска, со концентриран и ненадеен напад Четвртата армија требало да изврши офанзива врз српските сили со цел заземање на спорните територии, а потоа на фронт од Вардар долж Брегалница и Злетовска Река до Царев Врв, да се победи српската војска и да се застане на Овче Поле, каде требало да се реши исходот на војната.

Ноќта на 29/30 јуни, бугарската Четврта армија преземала енергичен напад врз Третата српска армија во Источна Македонија од брегалничкиот и струмичкиот правец, кој бил насочен кон српските дивизии од првата линија (Дринската I покана и Тимочката II покана) во долното течение на Злетовска Река, Брегалница и Крива Лакавица. Дринската дивизија I покана која ги држела позициите на линијата Руен–Шаренковец–Ежово Брдо–

---

[152] *Македонска енциклопедија* книга 1, 208.

[153] *Войната между България и другитѣ балкански държави презъ 1913. год.* томъ I (София: Държавна пъчатница, 1941), 318.

[154] Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*, 128.

Лозјански Рид–с. Сушево, била нападната од 8 Тунџанска дивизија во состав на штипската група на Четвртата армија, која во текот на ноќта ја преминала реката Брегалница обидувајќи се да ги зароби нејзините претстражни делови. Веднаш потоа и 7 Рилска дивизија преку Злетовска Река тргнала во напад на левото крило на истата српска дивизија, додека претстражата на Тимочката дивизија II покана била нападната на десниот брег на Крива Лакавица. Под притисокот на бугарските единици, претстражните одреди на Дринската дивизија се повлекле на главните позиции, а потоа кон Ежово Брдо, на позиции оддалечени 2,5 км зад главните. Српската војска успеала да ги одбие нападите на бугарските сили и да ги задржи позициите на Ежово Брдо, заради што командантот на 8 Тунџанска дивизија бил принуден да го запре нападот, утврдувајќи ги своите трупи на достигнатата линија.

Тоа ѝ овозможило на главнината на Дринската дивизија I покана околу 02.30 часот да поседне позиции за одбрана и да го спречи продирањето на бугарската офанзива во поширок маневарски простор на Овче Поле. Бугарските трупи успеале да избијат на висорамнината Среден Рид, запленувајќи шест топа на две српски батерии, меѓутоа, со противнапад на српската резерва повторно била освоена оваа стратешка позиција, а бугарската војска била одбиена на левиот брег на Брегалница. Нападите на 7 Рилска дивизија на фронтот Руен–Шаренковец ги одбил 5 пешадиски полк, кој успеал да ги задржи позициите на овој дел од српската одбранбена линија, создавајќи време за настапување на полковите на Моравската дивизија I покана, која командантот на Третата српска армија ја упатил на помош на Дринската дивизија.[155]

Според оперативниот план, еден полк на Моравската дивизија I покана требало да изврши напад преку с. Богословец, еден од правец на с. Врсаково и еден преку с. Мустафино кон с. Судиќ и на тој начин да ѝ помогне на Дринската дивизија повторно да ги заземе

---

[155] Саво Скоко, *Други балкански рат 1913* књига друга (Београд: Војноисторијски институт, 1975), 34-36.

загубените позиции. Полковите на Моравската дивизија I покана пристигнале на боиштето околу 12.00 часот и веднаш биле ангажирани. Настанала жестока битка во која се вршеле енергични последователни јуриши од двете страни, а во рововите на Шаренковец дошло и до борба гради в гради. Во предвечерието на 30 јуни борбата стивнала на целиот фронт, а поради големите загуби и премореноста, во текот на ноќта не биле вршени нови напади.

И покрај тоа што битката на Брегалница и Злетовска Река единиците на српската Прва и Трета армија ја примиле под неповолни услови, ангажираните воени сили во текот на првиот ден од Брегалничката битка успеале да го задржат нападот на надмоќната бугарска војска и на тој начин да се одржат на првата одбранбена линија. На фронтот на Првата српска армија бугарските сили успеале да ги заземат Банков Чукар и дел од териториите на десниот брег на Злетовска Река до линијата Кала–с. Дренак.[156] Меѓутоа, сите нивните обиди да ја преземат контролата врз истакнатите српски позиции на Осоговскиот масив и со подлабок пробив на правецот Злетово–Црн Врв да ја разделат Првата и Третата српска армија завршиле без успех.

На крајното десно крило на српскиот одбранбен фронт бугарската војска успеала да ги заземе Гевгелија и Удово, прекинувајќи ја на тој начин непосредната врска меѓу српската и грчката војска, меѓутоа, тоа немало поголемо влијание врз натамошниот тек на операциите. Заради нерационалното групирање на своите сили и применетата стратегија на војување чијшто основен постулат било потценување на противникот, офанзивата на бугарската Четврта армија во текот на првиот ден од Брегалничката битка била запрена на целиот српско-бугарски фронт, со што биле поматени замислите на бугарската Врховна команда за брз и решителен успех во оваа битка, која во голема мера требало да го реши и исходот на војната во корист на Бугарија.

---

[156] Ibid., 71.

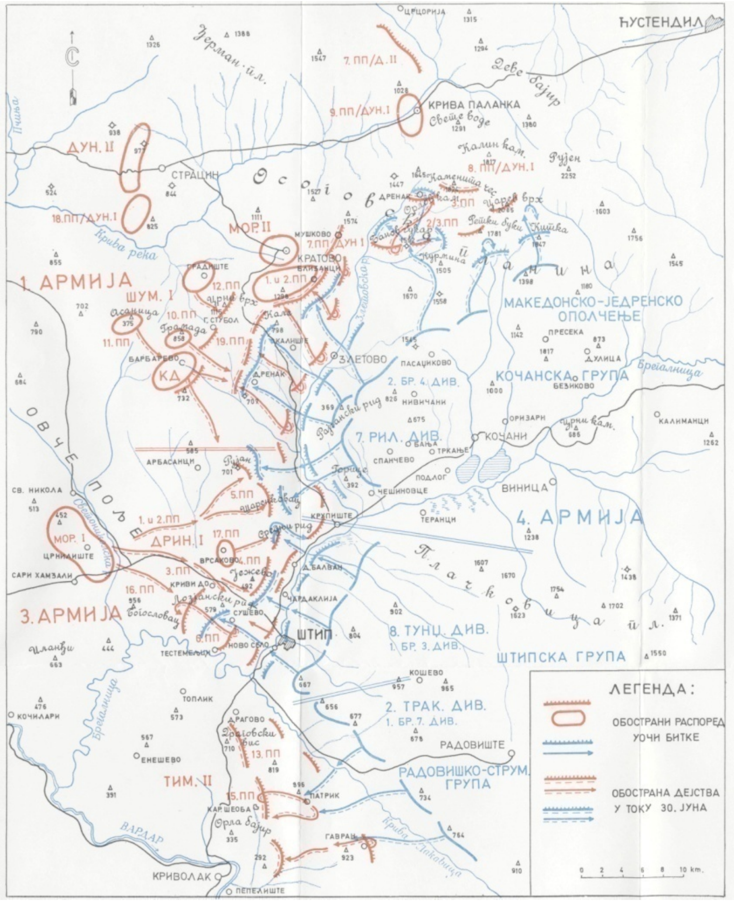

Брегалничка битка, дејствија на 30 јуни 1913 г.
(според С. Скоко)

Последиците од недоволната оперативно-стратегиска подготвеност на Командата на Четвртата бугарска армија го дале својот исход во текот на наредните денови од Брегалничката битка. Единиците на Четвртата армија ги продолжиле офанзивните операции против српската војска, настојувајќи да ја преземат контролата на линијата Кратово–Свети Николе–Велес.

Истовремено, Втората бугарска армија имала задача да изврши групирање на силите за напад на Солун.[157] За разлика од бугарската, српската Врховна команда правилно ја проценила ситуацијата, заради што на вториот ден од Брегалничката битка, односно на 1 јули, дошло до значителен пресврт во корист на српската војска, која ја преземала оперативната иницијатива.

На 1 јули единиците од радовишко-струмичката група на бугарската Четврта армија продолжиле со напад врз српските сили од Тимочката дивизија II покана. Со концентрирано дејствување од Штип, с. Патрик и с. Брусник, бугарската војска ги заземала позициите на Тимочката дивизија II покана кај с. Драгоево, одвојувајќи ја од Дринската дивизија I покана. Десното крило на оваа српска дивизија се повлекло кон с. Богословец и благодарение на ефикасното дејство на Дринскиот артилериски полк, нападите на бугарските сили на фронтот Лозјански Рид–Ежово Брдо–Среден Рид, биле успешно одбиени. Додека полковите на Дринската дивизија I покана во текот на 1 јули ги одбивале нападите на бугарските единици од штипската група на Овчеполските позиции, офанзивната група на Првата српска армија (Шумадиската дивизија I покана, Моравската дивизија II покана и Коњаничката дивизија) успеала да им зададе поразителен удар на бугарските единици од кочанската група на бугарската Четврта армија (Македонско-одринското ополчение, 2 бригада на 4 Преславска дивизија и 7 Рилска дивизија) на линијата Руен–с. Дренак–Кала–Банков Чукар, отфрлајќи ја преку Злетовска Река.[158] Овој успех имал извонредно стратегиско значење и пресудно влијание врз исходот на Брегалничката битка. Во жестоките судири кај с. Дренак, Руен, Костомар, Орлов Камен и Банков Чукар, трупите на 7 Рилска дивизија и на Македонско-одринското ополчение[159] претрпеле огромни загуби, поради што

---

[157] *Войната между България и другитѣ балкански държави презъ 1913. год.*, 422.

[158] Скоко, *Други балкански рат 1913* књига друга, 100-101.

[159] Во прилог на македонската трагедија, потребно е да се истакне дека на десното крило на Четвртата бугарска армија биле распоредени единиците на Македонско-одринското ополчение (15 баталјони пешадија

десното крило на бугарската Четврта армија било принудено да премине во стратегиска дефанзива.

Третиот ден од Брегалничката битка, тежиштето на воените дејствија било пренесено на крилните делови од фронтот. Српската Врховна команда донела одлука за ангажирање на својата стратегиска резерва: Црногорската дивизија му била ставена на располагање на командантот на Првата армија, додека Тимочката дивизија II покана била засилена со Доброволната бригада.[160] Бугарската команда, поучена со искуствата од претходните два дена, не се осмелувала повторно да го нападне централниот дел на српската одбранбена линија која ја држела Дринската дивизија I покана. За тоа време, офанзивната група на Првата српска армија, која дејствувала на спротивното крило од фронтот, им нанела тешки загуби на единиците на Четвртата бугарска армија (само 7 Рилска дивизија загубила преку 4.000 луѓе), заземајќи го Рајчански Рид и извршувајќи тактички пробив на фронтот на бугарската Четврта армија. Со тоа Брегалничката битка била практично добиена, иако борбите се воделе уште цели четири дена.

Додека на левите крила од српско-бугарскиот фронт се воделе тешки и крвави борби, на неговиот централен дел дошло до стагнација. Единиците на Дринската и Моравската дивизија I покана на 2 јули преземале настап долж целата линија на фронтот, со цел да се протераат бугарските сили преку Брегалница. Движејќи се по линијата Лозјански Рид–Ежово Брдо–Среден Рид кон Јанков Рид, с. Чардаклија и Штип, српските сили влегле во зона на ефикасен артилериски оган од страна на два бугарски дивизиони и за кратко

и 12 артилериски батерии), а на спротивната страна, во српската Дунавска дивизија I покана се борел помалиот Осоговски одред, составен од мобилизирано македонско население, Скоко, *Други балкански рат 1913* књига друга, 22. Учествувајќи во првите борбени редови на двете завојувани страни, Македонците меѓусебно се убивале во полза на бугарските и српските воени команди на позициите на Осоговските Планини: Царев Врв, Ретки Буки, Дервишица и Банков Чукар.

[160] Војин Максимовић, *Битка на Брегалници: 17.–25. јуна 1913 год.* (Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1926), 128.

време биле запрени.[161] По стапувањето во дејство на Дринскиот артилериски полк, офанзивата продолжила и српските единици без задржување избиле на десниот брег на Брегалница, поседнувајќи позиции од висот Марита до Јанков Рид. Левото крило на Дринската и Моравската дивизија I покана ги заземало териториите во свиокот на Брегалница и Злетовска Река на фронт од с. Долни Балван до с. Крупиште.

Наредниот ден, командантот на Третата српска армија ги запрел подготовките на Дринската и Моравската дивизија I покана за напад врз штипските позиции на бугарската војска и наредил прераспределба на силите кон десното армиско крило за да се спаси загрозената Тимочка дивизија II покана. Со иста цел и Шумадиската дивизија I покана била извлечена од Рајчански Рид и упатена на Овче Поле.[162] Меѓутоа, поразената Четврта бугарска армија не ја искористила можноста да го избегне катастрофалниот пораз и без поголеми последици да се повлече по споредни правци кон јужните ограноци на Осоговските Планини, каде можела да се поврзе со Петтата бугарска армија која дејствувала во правец на Ќустендил. Кога во попладневните часови на 8 јули единиците на Дринската и Моравската дивизија I покана ја преминале Брегалница кај Штип, наишле на слаби бугарски одбранбени делови, кои веднаш се повлекле. На тој начин Брегалничката битка била решена.

Во жестоките судири на Брегалница, Злетовска Река и Крива Лакавица, на планината Серта и Осоговскиот масив, кај Гевгелија, Криволак, Штип и Кочани, српската војска успеала да ја совлада Четвртата бугарска армија и да ја добие решавачката битка во текот на Втората балканска војна – битката на Брегалница, која според жестокоста, ангажираните воени сили, просторот на кој била водена и огромните загуби на двете страни, претставува претходник на големите битки во време на Првата светска војна. Во Брегалничката битка на страната на српската војска

---

[161] Скоко, *Други балкански рат 1913* књига друга, 103-105.

[162] Ibid., 110-112.

имало околу 16.200 загинати и ранети. Податоците за загубите на бугарската војска не се познати, но со оглед на тоа што Бугарија во Втората балканска војна загубила околу 93.000 луѓе, се смета дека повеќе од една третина загинале токму во оваа битка.

* * *

Увидувајќи го сломот на бугарската Четврта армија во битката на Брегалница, како и на Втората армија на грчко-бугарскиот фронт во битките кај Кукуш, Калиново, Лахне и Дојран, Романија и Турција започнале со отворени подготовки за војна. И покрај предупредувањата од големите сили, а особено од Австро-Унгарија, романската војска на 13 јули ја преминала границата со Бугарија, заземајќи ја спорната територија на Добруџа. Согледувајќи ја можноста за враќање на загубените територии во Источна Тракија, на 13 јули и турската војска ја преминала линијата Енос–Мидија и растерувајќи ги слабите бугарски сили на 22 јули го заземала Одрин. Опколена од сите страни со надмоќните противнички сили – српските на запад, грчките на југ, романските на север и турските на исток – катастрофалниот пораз на бугарската војска бил неминовен. Сите обиди на бугарската Влада да го избегне поразот во војната останале без резултат. Губејќи ја поддршката на големите европски сили, Бугарија била принудена да побара примирје. На 31 јули биле запрени сите воени операции, а новонастанатите услови на Балканот продолжиле да се разгледуваат на Мировната конференција во Букурешт.

II.6 Букурешка мировна конференција

Мировната конференција во Букурешт започнала со работа во почетокот на август 1913 г., под претседателство на Титус Мајореску, претседател на Владата и министер за надворешни работи на Романија. На Конференцијата учествувале делегации на државите победнички во Втората балканска војна: Србија, Црна Гора, Грција и Романија од една и поразената Бугарија

од друга страна, со асистенција на делегатите на шесте големи сили. Турција, која исто така учествувала во војната, не била вклучена во работата на Конференцијата.[163]

На првата седница била усвоена одлука за запирање на непријателствата, за воспоставување на цврст мир и правична рамнотежа на силите на Балканот. Воените делегати договориле еднostran прекин на воените дејствија и повлекување на силите на демаркациската линија на еднакво растојание од позициите на претстражите.[164] Секое потешко прекршување на примирјето ѝ давало право на другата страна да ги обнови воените дејствија.

Натамошната работа на Конференцијата минувала во исклучително заострена работна атмосфера, во прв ред заради мешањето на големите сили. Околу прашањата за разграничувањето, било одлучено бугарската делегација да преговара одделно со романската, српската, грчката и црногорската делегација, а на пленарните седници да се разгледуваат само спорните прашања. Најголемите тешкотии во работата на Конференцијата биле околу поделбата на Македонија меѓу Бугарија, Србија и Грција, во врска со што уште од првата седница се јавиле два проекти: на Русија, која и натаму се обидувала да остане можноста за евентуално обновување на Балканскиот сојуз и на Австро-Унгарија, која настојувала да ја врзе Бугарија за австро-германскиот блок.[165]

По долги преговори, на седницата која се одржала на 6 август биле усвоени новите граници меѓу Србија и Бугарија. Новата гранична линија тргнувала од врвот Патарица и следејќи ја старата турско-бугарска граница и вододелницата меѓу Вардар и Струма (освен горниот дел на струмичката долина кој останал на српска територија), излегувала на планината Беласица каде се

---

[163] Andrew Rossos, *Russia and the Balkans. Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy 1908-1914* (Toronto: University of Toronto Press, 1981), 197.
[164] Скоко, *Други балкански рат 1913* књига друга, 319-321.
[165] Rossos, *Russia and the Balkans. Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy 1908-1914*, 213-215.

спојувала со грчко-бугарската граница.[166] Дискусијата за спорните прашања била водена до 9 август, кога било одлучено во рок од три години двете страни да ја обележат целата гранична линија, а во случај на евентуални недоразбирања, била предвидена арбитражата на Белгија, Швајцарија и Холандија. Многу потешко одело утврдувањето на границите меѓу Бугарија и Грција. Според одлуките донесени на седницата од 7 август, новата граница меѓу Бугарија и Грција тргнувала од новата српско-бугарска граница на Беласица и излегувала на устието на реката Марица во Егејското Море.[167]

На Конференцијата биле разгледувани и прашања во врска со демобилизацијата на Бугарската армија и нејзино преведување во мирновременска положба, размена на заробениците, евакуација на окупираните територии (старите и новите) и начинот на ратификација на договорот за мир. Освен тоа, биле разгледувани и барањата на Србија и Грција за воена отштета, како и прашањето за образовните и верските слободи на населението на присоединетите области, но тие, со оглед на тоа што за нив не била постигната согласност, не влегле во конечниот текст на Мировниот договор.

Букурешката конференција завршила со потпишување на Мировен договор на 10 август 1913 г., меѓу Грција, Србија, Црна Гора и Романија од една и Бугарија од друга страна.[168] Со овој Договор била извршена конечна поделба на териториите по промените создадени со Првата балканска војна и биле утврдени новите граници меѓу балканските држави. Поделената територија на Македонија со окупацијата на српските, бугарските и грчките војски од есента 1912 г., по одлуките на победниците во Букурешт уште еднаш била поделена меѓу Грција, Србија и Бугарија. Во името на „воспоставување на праведна рамнотежа на Балканот“,

166 Ѓорѓи Абаџиев, *Балканските војни и Македонија* (Скопје: Наша книга, 1972), 83.
167 Скоко, *Други балкански рат 1913* књига друга, 326.
168 Абаџиев, *Балканските војни и Македонија*, 82.

како што е наведено во Договорот, поголемиот дел од територијата што бил под бугарска окупација сега бил приклучен кон Србија и Грција, пришто целата неспорна зона во Македонија ѝ припаднала на Србија, а Грција ја добила југоисточна Македонија и дефинитивно се утврдила во Солун. Бугарија ги загубила скоро сите свои територии заземени од Турција, а од Македонија го задржала Пиринскиот дел.[169]

---

[169] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912–1918)*, 59-63.

Веднаш по потпишувањето на Мировниот договор во Букурешт, на 11 август 1913 г., Австро-Унгарија, Русија и Бугарија упатиле официјални барања за негова ревизија. Меѓутоа, под притисок на Франција, Русија брзо се откажала од намерите за ревизија, па со такво барање останале само Австро-Унгарија и Бугарија.[170] Со оглед на противењето на Франција и Англија, како и на Италија и Германија, големите сили го усвоиле ставот дека ревизијата на Букурешкиот мировен договор е непотребна и опасна и дека во дадените околности Европа треба да ја прими на знаење поделбата на териториите така како што ја извршиле балканските држави. Од таа причина, Букурешкиот мировен договор претставува единствен меѓународен договор што не го потпишале сите големи сили и кој во голема мера бил против нивните интереси.

II.7 Резултати и последици од Балканските војни за Македонија

Територијата на Македонија, која во рамките на Османлиската Империја до Балканските војни зафаќала површина од 67.741,2 км^2 и се граничела на север со Шар Планина, Скопска Црна Гора, Козјак и Рила; на запад со планините Кораб, Јабланица, Грамос и Пинд; на југ по реката Бистрица до Егејското Море и на исток до сливот на реката Места, опфаќајќи го централниот дел на Балканскиот Полуостров,[171] според одлуките во Букурешкиот мировен договор станала периферија на балканските држави. Граничните линии меѓу Србија, Бугарија и Грција утврдени со Букурешкиот мировен договор, значеле и државни гранични линии со кои е разбиена геополитичката, етничката и економската целост на македонскиот народ и се повлечени до денес постојните граници меѓу Вардарска, Пиринска и Егејска Македонија, што оставило трајни последици врз натамошниот развој на националната свест на

[170] Hall, *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*, 125.
[171] Абаџиев, *Балканските војни и Македонија*, 190, бел. 141.

Македонците и врз развојот на економски, општествено-политички и културно-просветен план.

Ако ги разгледуваме Балканските војни единствено од перспектива на државно-политичките придобивки, сите балкански држави од нив излегоа како победници, а Македонија беше нивната најголема жртва – и во однос на целите на завојуваните страни и според објективните историски последици. Очекувањата на македонскиот народ за создавање на посебна, македонска држава, биле целосно изневерени. За тоа, освен надворешните причини и фактори, пред сѐ империјалистичките стремежи на балканските држави кон Македонија и Македонците и политичките интереси на големите сили на Балканот, подеднаква улога имал и македонскиот фактор – народот и неговите Организации, кои ниту во тој пресуден момент и процес не успеале да се обединат сите кон една иста цел.[172] По Втората балканска војна, поделеното македонско население и натаму останало национално угнетено, бидејќи балканските монархии не ја признавале неговата посебност, односно на македонскиот народ не му биле признати оние политички права кои ги имале народите на Србија, Бугарија и Грција, во чиј состав влегле одделни делови од Македонија.[173]

Втората балканска војна не само што не ги решила, туку уште повеќе ги заострила постоечките и создала нови спротивности меѓу балканските држави, што ги оптоваруваат меѓубалканските односи до денес.[174] По Балканските војни регионот останал опасно нестабилен – поразените сакале одмазда, победниците имале преголема самодоверба, а големите сили продолжиле активно да се мешаат во балканските прилики. Овие тензии набргу го добиле својот епилог. Во јуни 1914 г., Австро-Унгарскиот престолонаследник

---

[172] Владо Поповски, „Поразот на идејата за Македонија во Балканските војни – причини и фактори" (труд претставен на Сто години од Балканските војни, МАНУ, Скопје, 3-4 декември 2012).
[173] Скоко, *Други балкански рат 1913* књига друга, 333.
[174] Владо Камбовски, „Од Балкански војни до балкански мир – македонски аспекти" (труд претставен на Сто години од Балканските војни, МАНУ, Скопје, 3-4 декември 2012).

Франц Фердинанд бил убиен во Сараево од младиот босански Србин Гаврило Принцип. За неколку недели Балканот влегол во уште една војна, повлекувајќи го овојпат и останатиот дел од Европа со себе. Македонското прашање, за кое големите сили на Букурешката мировна конференција верувале дека го решиле во неговиот „нормален израз", повторно избило со сета сила во 1915 г., станувајќи акутен дипломатско-политички и воено-стратегиски проблем, како за малите балкански држави така и за двата завојувани блока од Антантата и од Централните сили.

Оттука, Балканските војни претставуваат само почеток на една епоха во европската историја во која ќе доминираат национализмот и воените конфликти. Војната што започнала во октомври 1912 г., за балканските народи практично не била завршена до 1918 г., а настојувањата на балканските буржоазии за воспоставување на големи национални држави започнати во Балканските војни, продолжиле и во текот на Првата и Втората светска војна.

По речиси педесетгодишниот мирен период за време на социјалистичкиот режим, прашањата покренати во Балканските војни повторно оживеаја со распаѓањето на некогашната заедничка држава на балканските народи – Социјалистичка Федеративна Република Југославија, внесувајќи го Балканскиот Полуостров во нова војна, која според карактерот и последиците се смета за една од најкрвавите во историјата на човештвото.

Република Македонија не беше вовлечена во оваа бесмислена војна. За првпат во поновата историја, територијата на Македонија, односно нејзиниот Вардарски дел, не стана директна цел на завојувачките намери на соседните држави. Сепак, оспорувањето на целоста на македонската територија, како и идентитетот и самобитноста на македонскиот народ, продолжува и денес.

Територијалните модификации на Балканот.
1. Договорот од Лондон, 2. Договорот од Букурешт

Македонија после Букурешкиот мировен договор

III Петровденскиот масакр на Саланџак

Во периодот пред и во време на Балканските војни, низ цела Македонија биле извршени многубројни свирепи и крвави злосторства врз цивилното македонско и друго население, како директна последица на општата состојба во тогашните историски околности, која се карактеризирала со беззаконие, анархија и хаос. Во услови на непрекинати оружени конфликти и повремено целосно отсуство на организирана власт на кое било ниво, врз населението биле применувани такви мерки на репресија што може да се рече дека неговите основни безбедносни, егзистенцијални, економски, политички, религиозни, културни, национални и други права и слободи не само што биле загрозени, туку нив тоа воопшто ги немало.

Во Извештајот на Карнегиевата балканска комисија, кој претставува една автентична, иако нецелосна приказна и документација за тоа како е делена македонската територија меѓу нејзините соседи и како притоа не е правена воздршка од ниту едно политичко и воено злосторство, страшните последици и уништувачките резултати од воените дејствија се опишани со следните зборови: „Војната на балканските сојузници со Турците и војната на Сојузниците, претставуваат морничава глава на ужаси. И меѓу регуларните војски и меѓу нерегуларните чети кои ги придружуваа војските имаше многумина од долен, криминален, дури бестијален тип, без човечки чувства и грижи за цивилизираните стандарди, кои беа готови во секое време да прават свирепи дела ... за кои не е можно да се даде никаков изговор"[175] ... „Народните песни, историјата и усната традиција на Балканот, за жал,

[175] *Поранешните балкански војни (1912–1913): извештај на Карнегиевата балканска комисија*, 311.

зборуваат за војната како за процес кој вклучува силување и грабеж, пустошење и масакр. Во Македонија сето тоа не е далечно сеќавање туку неодамнешно искуство."[176]

Менувањето на политичката карта во овој дел од Европа, кое во најголем дел се одвивало на и заради територијата на Македонија, било проследено со толку очајна и беспоштедна меѓусебна борба, како бараната цел да било истребувањето и уништувањето во секоја насока. Верскиот фанатизам, агресивниот национализам и омраза, со крв ги испишаа мрачните страници на Балканските војни, кои беа „војна на религија, на репресалии, на раса, војна на еден народ против друг, на човек против човек и брат против брат", кога „Македонија повеќе не е гроб, стана пекол."[177] Од тие страници одекнува ехото на судбинската трагика на цивилното население, безбројните страдања и на христијаните и на муслиманите, што е поразително – не само за државите и народите што биле виновници за извршените злосторства, туку и за целото човештво.

III.1 Положбата на македонското христијанско население во Лакавичкиот регион пред и во време на Балканските војни

Систематскиот терор врз христијанското население кој во последните години од турското владеење во Македонија покрај аскерот и полицијата го вршеле башибозуците и разни други групи кои самоиницијативно се организирале, најмасовно бил спроведуван во југоисточниот дел на Македонија, особено во Лакавичкиот мудирлак,[178] каде, заради

---

[176] Ibid., 141.
[177] Ibid., 46.
[178] Во административен поглед, Југоисточна Македонија пред Балканските војни припаѓала на Скопскиот санџак и на Солунскиот вилает. Според османлискиот административен систем, вилаетите биле првостепени управни единици во територијалната поделба на Османлиската Империја, кои натаму се делеле на санџаци и кази, а казите, во зависност од големината на просторот и бројот на жителите, можело да се делат на мудирлаци. Административно-управни единици – кази и мудирлаци – на територијата на Југоисточна Македонија пред Балканските војни биле:

пасивната геостратегиска положба на теренот, кој не дозволувал поголема комуникација на населението од источна кон средна и западна Македонија и обратно, турското беззаконие оставило најдлабоки траги.[179]

Теророт дополнително се зголемил по доселувањето на новото повеќеилјадно турско население во Македонија, т.н. мухаџири (маџири) меѓу 1910 и 1912 г.,[180] чијашто концентрација била особено изразена во Југоисточна Македонија и Лакавичкиот регион,[181] предизвикувајќи значителни демографски, економски и безбедносни промени за христијанското население и нови притисоци, насилства и неправди.

Бројните терористички акции извршени од страна на ВМОРО (атентатите во Радовиш, Битола, Кичево, Крушево, Кавадарци, Охрид, Прилеп и Солун) во периодот непосредно пред Првата балканска војна, исто така придонеле за страдањата на цивилното македонско население, предизвикувајќи ги турските власти и башибозуци на крвави одмазди.[182] Особено тешки

Штипска, Струмичка, Кочанска, Дојранска, Радовишка, Пехчевска, Велешка (50%), Кратовска (50%) и Тиквешка (Неготинска) каза и Овчеполски, Лакавички, Царевоселски и Гевгелиски мудирлак. Види: Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга I, 21.

[179] Ibid., 15.

[180] Својата бројност во Македонија, Турците особено ја зголемиле во осумдесеттите години на XIX век, со новите доселувања како последица на Српско-Турската (1876–78) и големата и последна Руско-Турска војна (1877–78), кога Османлиската Империја претрпела големи територијални загуби (Бугарија, делови од јужна Србија, Босна и др.). Според истражувањата на д-р Љ. Лапе, само во Солунскиот вилает тогаш се населиле околу 60.000 нови турски доселеници – бегалци, т.н. мухаџири. Види: Љубен Лапе, *Одбрани четива за историјата на македонскиот народ* II дел (Скопје: Просветно дело, 1953). По анексијата на Босна и Херцеговина од страна на Австро-Унгарија и прогласувањето на целосната независност на Бугарија во 1908 г., настапува нов бран на масовно напуштање на овие територии од страна на муслиманското население, кое во значителен обем се доселило во Македонија. Во периодот 1909–1910 г., младотурците исто така доселиле неколку илјади муслимански доселеници во Македонија (главно од Босна), со цел да ги зајакнат своите позиции.

[181] Во тој временски период мухаџирите се доселиле и во с. Долни Липовиќ, каде што живеело мнозинско турско население и 15-тина христијански фамилии, Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга I, 35.

[182] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 37-38.

последици за населението во Југоисточна Македонија имале атентатите во Дојран, Кочани и Штип, каде, покрај загинатите од бомбите, од турските власти биле масакрирани и убиени неколку десетици Македонци, а неколку стотини биле ранети.[183]

Почетокот на Првата балканска војна бил почеток на нови и уште поголеми страдања на цивилното македонско население во Лакавичкиот регион, кој по сила на историските околности, со почетокот на Првата и особено во текот на Втората балканска војна, добил големо воено, политичко и стратешко значење, наоѓајќи се во средиштето на воените групирања и пресметки, политичка борба за превласт и исцртување на нови гранични линии меѓу балканските држави по распадот на Османлиската Империја.

По потпишувањето на Лондонскиот мировен договор, токму во овој регион започнало групирањето на бугарските, српските и грчките војски, чијашто распореденост и големина на македонската територија во периодот непосредно пред меѓусебната војна најдобро укажувал каде и за кои цели таа ќе се води.[184] Во текот на Втората балканска војна, на оваа територија се воделе многу битки, меѓу кои и Брегалничката,[185] која го

---

[183] Ibid., 38.

[184] Бугарската војска ги распоредила своите сили од Тракија на привремената демаркациска линија Патарица–Руен–сртот на Осоговските Планини–Злетовска Река–Брегалница до сливот на Крива Лакавица–сртот Плавуш–Дојранско Езеро, утврдена меѓу Бугарија и Србија уште во време на Првата балканска војна. Истовремено, околу оваа линија се групирале и српските и грчките војски. Види: Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 56-58.

[185] Во време на Брегалничката битка, Лакавичката Долина била опколена со распоредени единици на бугарската и српската војска. Српската војска од единици на Тимочката дивизија која била во Кавадарци распоредила свои сили на линијата: по течението на реката Вардар во с. Удово и Гевгелија; ридско-планинскиот правец с. Бараклија–Раброво–Фурка; во Лакавичката Долина: с. Конче–с. Лубница–с. Скоруша–с. Гарван–с. Пиперево–с. Лесковица–с. Пухче до реката Брегалница. Овој распоред овозможувал директна врска со грчките воени единици кои биле распоредени јужно, југоисточно и југозападно од градот Гевгелија. Бугарската војска со својата втора бригада од Тракиската дивизија со два полка настапувала: еден полк кон с. Конче, а потоа кон с. Удово и Демир Капија; вториот полк кон с. Долни Липовиќ преку с. Бараклија кон с. Удово, со задача во с. Удово да се разбие српската единица и на тој

означила почетокот на војната и која била решавачка за победата на српската војска.

Концентрацијата на военото присуство и анархичната ситуација длабоко се одразиле врз цивилното македонско население во Лакавичкиот регион. По Првата балканска војна оваа територија припаднала во состав на Бугарија, меѓутоа веднаш по завршувањето на војната влегувала во рамките на т.н. „спорни области”, кои станале средиште и основна цел на завојувачките претензии на трите балкански монархии. Со оглед на тоа што административно-управните поделби на окупираната територија на Македонија во периодот меѓу двете Балкански војни не биле стабилни и прецизни, неодреденоста на границите предизвикала месното население честопати да не знае во надлежност на која држава се наоѓа. Следствено на тоа населението не знаело, а повремено и немало каде и од кого да бара заштита и остварување на своите основни безбедносни, економски и други права. Фактичката власт им припаѓала на воените авторитети кои имале апсолутна и одлучувачка улога,[186] раководејќи се од принципот на правото на власта засновано врз приоритетот чија војска влегла прва во некое место.[187] Во меѓусебната борба за територијална превласт, српските, бугарските и грчките воени единици во периодот по завршувањето на Првата и во текот на Втората балканска војна извршиле бројни сурови акции врз цивилното население во Лакавичкиот регион, кое било прогонувано, ограбувано и тероризирано во секаква смисла и на секаков, крајно бездушен начин.

Дури по завршувањето на Втората балканска војна, за населението во Лакавичкиот регион настапил

начин да се прекине врската меѓу српската и грчката војска. Види: Скоко, *Други Балкански рат 1913* књига друга, 60-62.

[186] Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*, 138.

[187] Ibid., 142. Овој период меѓу народот во Лакавичкиот регион е познат под терминот „брканѝца”, што би значело присуство и мешање на разни војски. Терминот точно ја опишува состојбата заради тоа што во тоа време на овој простор дејствувале и војувале српската и бугарската војска, а делувале и разни воени и полувоени формации, месни чети, самоорганизирани групи, башибозуци, чети на ВМОРО и др.

период на релативен и привиден „мир”, кога со воспоставувањето на конечните граници меѓу дотогашните балкански сојузници врз основа на Букурешкиот мировен договор, оваа територија припаднала во состав на Кралството Србија.[188] Меѓутоа, македонското население имало малку полза од меѓународните и формално-правните гаранции за заштита на неговите права. Во реалноста, особено со оглед на тоа што оваа територија била дел од т.н. „новослободени области”,[189] населението во овој регион, како и во цела Македонија, било подложено на систематска и агресивна политика на асимилација и денационализација, која српската држава ја спроведувала со исто толку сурови методи, како и сите други туѓински власти пред тоа.

III.2 Примери за страдањата на христијанското население во Лакавичката Долина од турските власти и башибозуци пред Петровденскиот масакр на Саланџак

Според досега објавените сознанија, во последната фаза од турското владеење во Македонија, не постоело село во Лакавичкиот мудирлак кое не ги почувствувало ужасите на теророт и злосторствата несвојствени за човекот. Населението било понижувано и обезличувано со најсвирепи методи – убиства и колежи, грабеж и уништување на имотите, протерување и палење на куќите, потурчување на христијански моми

[188] Со решение П. Бр. 4807 на Министерот за внатрешни работи на Кралството Србија од 12 јули 1913 г., Лакавичкиот регион влегувал во рамките на тогаш востановениот Штипски округ (подоцна преименуван во Брегалнички), кој дотогаш бил во состав на Бугарија. Една половина од граничната линија на овој округ, од Осоговските Планини до с. Долни Липовиќ, истовремено била и државна граница меѓу Србија и Бугарија. Види: *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912-1914*, избор, редакција и коментар Глигор Тодоровски (Скопје: Институт за национална историја, 1979), 257, 261, 319. Во близина на с. Долни Липовиќ, во месноста „Кулата” и денес може да се забележат остатоците од темелите на граничната караула.

[189] Сите територии заземени по Балканските војни српската држава ги третирала како „новоослободени”, пришто, граѓаните од овие области немале еднакви права со другите граѓани на Кралството Србија.

и невести како и цели семејства и населби, присилна мобилизација и сл.

Посочувањето на индивидуалните примери за страдањата на цивилното христијанско население во овој регион пред Петровденскиот масакр на Саланџак, има за цел да го прикаже карактерот и димензиите на тој ужас, впечатливо опишан со зборовите: „Ако Македонија беше долина на плачот, Лакавичкиот мудирлак беше центарот на оваа долина во која гласот на христијанинот и апсолутно не постоеше. Тој беше понижуван, навредуван, тепан, обезличуван и убиван."[190]

III.2.1 Присилно регрутирање и мобилизација на христијаните во аскерот

Според досега објавените податоци,[191] од Лакавичкиот мудирлак во аскерот служеле:

Од село Лесковица: Димко Кириџиев, Коле Христов Лилашки, Миле Столев, Гониш Јанев Пиперевски, Трајан Шапков, Јосиф Пиперевски. Овие лица биле насилно мобилизирани и стражарно одведени на отслужување на воениот рок.

Од село Горни Липовиќ: Илија Кезов, Пецо Манолев, Трајко Ристоманов, Фило Ристоманов и Витан Ристоманов, исто така присилно мобилизирани, но со почетокот на Првата балканска војна сите дезертирале и се приклучиле во четите на ВМОРО и во ополченските дружини. Малку подоцна и Божин Заптиев од ова село се придружил на ополченците иако бил во турскиот аскер како заптија.[192]

Од село Скоруша: Пано Каранфилов, Тодор Спасов, Димитрија Велков и (?) Јашов, биле мобилизирани без покана. Со почетокот на Првата

---

[190] Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга I, 15.
[191] Ibid., 93-98.
[192] Овие лица се учесници во акцијата во с. Долни Липовиќ, што ја извела четата на Христо Симеонов во октомври 1912 г., при фаќањето на Ѕенгата.

балканска војна сите дезертирале и оружјето го свртеле против Турците.

Од село Горна Враштица: Георги Иванчев, Томе Бачов и Мите Георгиев, исто така дезертирале и се вклучиле во четите на ВМОРО. Гоно Стамболов и Гоне Митев од истото село, служеле во аскерот до ноември 1912 г. Дезертирале и се приклучиле Гоно Стамболов во четите на ВМОРО, а Гоне Митев во бугарските единици.

Од село Габревци: Христо Јованов, во аскерот служел три години. По војната бил ослободен во замена за заробен турски војник од бугарската војска.

Од село Дедино: Илија Чавдаров и Пано Сандов, насилно и стражарно спроведени во аскерот. Во војната дезертирале и се бореле против Турците.

Од село Долни Липовиќ: Коце Јованов, мобилизиран без отпор, но за време на војната дезертирал.

III.2.2 Жртви на измачување и терор

Соодветни изворни податоци[193] за теророт и измачувањата на христијанското население во Лакавичкиот мудирлак во последната фаза од турското владеење засега се обезбедени за:

Село Лесковица

Ова село честопати било посетувано од злогласни заптии кои се собирале околу селската чешма и плукале во стомните на водарките, а потоа ги терале водата да ја пијат. Многу селани настрадале заради прекршување на правилото „потајно загледување на турски анами на помала далечина од 100 метри".

[193] Според Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга I, 70-79.

Селата Пиперево и Патрик

Во овие села селаните биле измачувани на ист начин. Но постапката со отсечената глава на Лазар Траев од Пиперево, која била разнесувана и покажувана од куќа во куќа низ Лакавичкиот мудирлак, а за видувањето секое семејство требало да плати по 2 златни лири, ги надминува границите на здравиот разум и го покажува патолошкото ѕверско однесување на злосторниците.

Село Патрик

Разбојници од село Пухче нападнале петмина селани од село Патрик без никаков повод. Се обложиле меѓусебе кој е подобар нишанџија. Стрелајќи врз селаните убиле еден младинец, татко и син, и двајца постари селани.

Село Ракитец

Коце Калинов бил подмолно убиен, додека Стојан Нушков бил отруен во Скопскиот затвор заедно со уште осум христијани од лакавичките села.

Село Дедино

Костадин Кацупаров, Коце Трајанов и Иван Андонов биле убиени со уште 17 души од Радовиш и радовишките села. Од ова село се сосечени Тушо Анастасов, Ките Манчев, Мицо Паликаров, заклан со трион и Трајан Цуцулов, ѕверски убиен со тесла. Заради убиството на Ѕенга Амет-ага (синот на Ѕенга јузбашијата) од село Долни Липовиќ, од село Дедино во затвор биле: браќата Фило, Иван и Поцко Хаџиеви. Нив ги ослободил четвртиот брат кој кај управителот на Скопскиот затвор отишол со полна уста златни лири.

Село Горна Враштица

Илија Караманов, убиен во атарот на селото Брест. Од турските зулумџии од соседните села биле убиени Георги Вачев, Спасо Козбунарски, Крсто Куциров, Иван Мирсин, Аврам Јанев, Севда Јанева, а Биса Јанева случајно останала жива.

Село Долни Липовиќ

Убиство на Христо Атанасов Шапкаров и Атанас Шапкаров, син и татко.

Атанас Ѓаур Шапкаро, бил „чаламџија" човек. Имал пиштол и пушка. Постојано им се заканувал на Турците да се покорат. По извесно време, група Турци заради одмазда на таквото негово однесување, во месноста „Мутови падини" го фатиле неговиот син Христо. На свиреп начин го измачувале и убиле, а телото го исекле на парчиња. Потоа деловите од телото ги собрале во вреќа и ги донеле во селото. Атанас во лутина и бес заради убиството на син му уште повеќе им се заканувал на Турците. За да се ослободи од него, групата Турци еден ден го следела како оди на воденица во Градска река. При враќањето од воденицата во месноста „Кулата" го дочекале и го убиле со пушка. За време од три месеци таткото Атанас и синот Христо биле убиени од Турците.[194]

Илија Шестаков, Гоне Шестаков, Илија Мицев, Јана Џамџошова, Роса Џамџошова, Иванчо Мицев, Тодор Тодоров, Стојанка Стојанова, Ката Атанасова и Макрена Мицева. Биле измачувани, понижувани од старешини на аскерска единица од Струмица и група башибозуци. Мажите биле тепани. За жртви на изживување ги избрале Илија и Гоне Шестакови, кои биле затворени во кочина за да имитираат свињи. Додека тие ја играле улогата на свињи, неколку аскери ритуално се подготвувале за колење острејќи ги ножевите. Оваа церемонија се одвивала во присуство на селаните кои биле принудени со смеа да ја поддржуваат ваквата „шега" на мачителите. Останатите биле јавани. Старешината на аскерската единица заповедал на чешмата да се доведат сите христијански моми за да ги послужат со кафе, ракија, вино и млеко. Зулумџиите им плукале во стомните и ги терале да пијат наплукана вода. Стојанка Стојанова била јавана, а Ката Атанасова,

[194] Сеќавања, аудио запис на магнетофонска лента, прибележано од Пено Илиев, а земено од Боне Илиев во с. Долни Липовиќ на 10 август 1992 г.

Макрена Мицева, Роса и Јана Џомџошеви биле лигавени пред публика.

III.2.3 Грабење и потурчување на млади моми и невести

Грабењето и потурчувањето на млади моми и невести била практика позната од поодамна, но во овој период добила размери на плански спроведувана акција.

Од с. Долни Липовиќ:

– Ружа Панова, ја грабил злогласниот Изир-ага. По две години се вратила во христијанство;

– Сестрите на Трендо, биле измачувани додека тој бил тепан и затворен во кочина за свињи. Во присуство на родителите биле принудени прво да ги служат со кафе и ракија, а потоа понижувани и силувани;

– Грабење и потурчување Турците се обиделе да направат и со сестрите на Јован Шапкаров (ќерки на Атанас), Мирса и Паца;

– Врз сестрите Злата и Јорда Ајвазови исто така бил направен обид за грабење и потурчување. Обидот за грабење и потурчување на Јорда Ајвазова, врз која грабење се обидел да стори Топал Усин од фамилијата на Саликовци, на своевиден начин го опишува отпорот на христијанското население. Овој настан Владо Трајков од с. Долни Липовиќ го опишува вака: „Пет-шест турски фамилии од селото, на разни начини сакале да потурчуваат жени христијанки. Тие се обиделе да ги потурчат Мирса и Паца, сестри на Јован Шапкаро, но успеале да ја потурчат само Ружа. Топал Усин, од фамилијата на Саликовци, следејќи ја тетка ми Јорда кога таа отишла на вода, се скрил кај чешмичката малку погоре од Црквиштето. Кога ги наполнила бардаците тој се обидел да ја граби, но таа во одбрана го удрила со бардакот по главата. Кога се вратила дома и раскажала што се случило, родителите биле вознемирени бидејќи очекувале одмазда од Турците. Со татко ми Стамен (кој тогаш бил на возраст од околу 10-12 години), преку Илиница на право отишле за Конче, а потоа кај тета

Злата во Лубница. Во Конче од порано била мажена нејзина братучетка, исто така Злата, за Ѓорги, кој е отепан од Јуруците заради крадење на кози. Целта на одењето во Лубница било Јорда веднаш да се омажи и така да се спаси од одмазда. За веднаш да се омажи требало да ја омажат за сиромавиот и неугледен селанец во Лубница, Милош. Истата вечер Турците тропнале на вратата кај родителите на Јорда. Но вратата, затворена со сурме, освен да се скрши никако не можело да се отвори. Утредента родителите на Јорда биле повикани кај Ѕенга јузбашијата, главатарот на селото. За да го заштити семејството татко ѝ на Јорда на Јусуф-ага, исто така зафатен Турчин, му ја дал нивата во Сениште. Баба ми случајно слушнала кога била кај Јусуф дека група Турци прашале дали се тука ќерките на Ајвазо. Тука се, ама ќе дојдете вечер на полноќ. Другата ќерка Злата извесно време ја криеле во бозлите под оревот кај колибата на баба Цуна, мајка му на Ристоман. По една недела грабнувачот од здобиените повреди починал. Но настанот кој се случил во тоа време (фаќањето и убивањето на 25 Турци од селото, *заб. на авт.*) го одвлекол вниманието на Турците за одмазда". [195]

Од другите села во Лакавичкиот мудирлак:[196]

– Габера Јанева од с. Габревци, грабната на измама. За да се спасат од одмаздата на комитите, грабнувачите пуштиле глас дека самата им се предала, поради што на свиреп начин била погубена од комитите;

– Во с. Дедино грабнале неколку моми и млади невести и бесрамно си поигрувале со нив. Комитите по жалбата од нивните родители и мажи само по неколку дена ги фатиле злосторниците кои потоа биле испечени во фурна за печење на вар;

[195] Сеќавања, аудио запис во дигитален формат, прибележано од Пено Илиев, а земено од Владо Трајков во с. Долни Липовиќ на 3 ноември 2012 и 20 јануари 2013 г.

[196] Според податоците на Д. Галев (*Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга I, 44-46).

– Големи резилаци врз жените во с. Горни Липовиќ вршел извесен Мечо-ага кој со својата група жените ги влечеле за коса, ги соблекувале голи и вршеле други зулуми;

– Наза и Ленка Лубнички од с. Лубница, биле грабани, а по извесно време доброволно ја прифатиле турската вера. Судот на Организацијата ги осудил на смрт и ги погубил, затоа што не ја прифатиле неговата одлука да ги напуштат турските семејства и да се вратат во христијанство;

– Менка од с. Конче, била потурчена од поодамна, исто така не сакала да се врати во православната вера и била погубена од судот на Организацијата. Но нејзиниот син Абдија, капетан, доброволец во српската војска, соработувал со башибозуците и со комитите. Во знак на одмазда за смртта на неговата мајка, со својата група активно учествувал во извршувањето на теророт и пустошот во христијанските села на Лакавица како поддршка на башибозуците на Јаја-ага;

– Од с. Горна Враштица биле грабени Фроса и Ружа Катлиеви и Грозда Иванова Балабанова. Фроса и Ружа во заштита ги зел Турскиот суд во Радовиш, додека Грозда која била фатена од Организацијата, била одведена во Штабот на бугарска воена единица. На прашањето дали сака да се врати во христијанската вера одговорила дека нема да биде чиста христијанка бидејќи имала деца со Турчин. На тоа нејзиниот брат скокнал за да ја прободе со нож, но бил спречен во намерата од бугарски офицер со зборовите да ја остави, бидејќи по извесно време сите Турци ќе бараат да бидат Бугари;

– Грозда Скорушка од с. Скоруша, мажена во с. Калајнево, Тиквешко, била грабната и потурчена додека работела на полето.

III.2.4 *Крвавиот поход на Јаја-ага*

По пустошот што го сторил во Тиквешијата, кон крајот на јуни 1913 г. злогласниот Јаја-ага се впуштил во поход на селата во Лакавичката Долина, каде му се приклучиле голем број башибозуци. И тука го спроведувал истиот терор и бруталност врз населението, а за помош ги имал башибозуците приврзаници на Муарем Керимов, ага од с. Лесковица и Абдија-капетан од с. Конче, по татко Турчин и со мајка Македонка потурчена од порано. Негова главна цел во Лакавичката Долина било селото Патрик, затоа што Јаја-ага соработувал и со комитите „бугараши" и за да не биде откриен од Србите, брзал да ги расчисти сметките со живите сведоци. Селото било опколено од сите страни, а по извршеното злосторство, по наредба на Јаја-ага, било изгорено и урнато до темел.

По селото Патрик теророт на Јаја-ага се проширил во населените места во рамничарскиот дел на Лакавица.[197] Меѓутоа, во селата Лесковица, Пиперево, Гарван, Загорци, Скоруша, Лубница, Конче, Долни и Горни Липовиќ, Награновци, Горна и Долна Враштица, Брест, Габревци, Љуботен, Чифлик, Танатарци, Горачино и Папавница, четите на Јаја-ага и српските војски наишле на жилав отпор од месните чети и четите на ВМОРО на војводите Христо Симеонов и Стамен Темелков. По дводневните борби фронтот бил пробиен на позицијата кај с. Лубница. Башибозуците се пробиле со помош и поддршка од месните Турци во с. Лубница и с. Конче.

Селото Лубница било прво изложено на злосторствата на Јаја-ага и Абдија-капетан. За теророт во с. Лубница е напишано дека по наредбата за силување, разбојниците се нафрлиле врз секоја христијанска куќа. Мажите биле врзувани, а жените ги носеле на гробиштата. На гробовите на своите предци биле силувани, блудничени и обесчествувани на најбрутален начин. Разбојниците веројатно под влијание

---

[197] Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга I, 391-393.

на Абдија-капетан, повеќе личеле на разбеснети ѕверови отколку на луѓе. Во месноста „Дабјето" и „Голишта" биле убиени:

1. Коце Пингов, учител
2. Јордана Пингова, 16-годишна ќерка на Коце
3. Георги Пингов, син на Коце, со уште четири други деца
4. Пано Недев
5. Коце Недев
6. Стевко Недев
7. Ефрем Липовец, роден во с. Липа
8. Злата Михајлова
9. Филип Стојменов
10. Злата Михајлова Илиева
11. Ефра Лазарова Донева
12. Андон Илиев
13. Христо Недев
14. Христо Стојанов
15. Ристоман Здравев
16. Недо Николов, кој бил боден со нож за да умре бавно
17. Цветко Лубнички, врзан гол за дрво, измачуван со змија отровница сѐ додека не подлегнал на отровот
18. Тодор Филчев, фатен од Абдија-капетан и фрлен во бездна од некоја висока спила, а била убиена и неговата 4-годишна ќерка, бидејќи жена му не дала пари на српски офицер[198]
19. Мирса Колева
20. Камена Петрова
21. Тена Георгиева
22. Георги Тимов

---

[198] Ова потресно злосторство во кое детето било убиено во рацете на мајката го евидентирала и Карнегиевата балканска комисија, *Поранешните балкански војни (1912–1913): извештај на Карнегиевата балканска комисија*, 181.

Последните четири лица прво биле давени, а потоа избодени. Голем број жители на селото умреле од измачувањето. Бесни што во селото не го затекнале целото население (дел избегало во Бугарија), разбојниците го опожариле селото.

По примерот на с. Лубница, многу жени и од с. Долни Липовиќ биле изнасилени на гробиштата, што врз нив оставило трајни последици:

1. Анета Шестакова, девојче
2. Ката Панова
3. Кумјанија Соколова
4. Ванѓа Василева, мачена од поголем број башибозуци
5. Гуна Петрова

Во куќата на Насевци упаднале неколку зулумџии, ручале и се нафрлиле врз целото семејство, давејќи ги жените врз лебот и софрата. Влечејќи ги за косите ги одвеле на гробиштата и таму, врз гробовите на нивните предци, продолжиле да ги тероризираат.

Истовремено со нападот на с. Лубница башибозуците на Јаја-ага и Абдија-капетан ги нападнале и селата Конче, Загорци, Скоруша, Гарван и Пиперево, кои се наоѓаат во подножјето на планината Серта. Но тука наишле на организирана одбрана и отпор. Селаните од Конче, обезбедувани од месните чети, го напуштиле селото. Кога злосторниците влегле во селото, не нашле ниту народ ниту стока, па одмазнички ги убиле оние селани кои останале верувајќи им на ветувањата од месните Турци. Покрај загинатите, во одбраната биле погубени:

1. Иван Карабашов
2. Пане Поп-Василев
3. Диме Јанев
4. Божин Илиев
5. Христо Илиев
6. Моне Манчев

7. Трајко Кирилов
8. Ваца Китанова
9. Марија Николова
10. Тена Глигорова
11. Манасија Манасова
12. Велика Георгиева, чуварка на манастирот, обесена во истиот, а потоа запалена заедно со манастирот.

Незадоволни од бројот на жртвите од ова село, по наредба на споменатите водачи, башибозуците ги запалиле сите христијански куќи.

Од Конче разулавените башибозуци на Јаја-ага и Абдија-капетан тргнале во напад на селата Скоруша, Загорци, Долна и Горна Враштица и Габревци. Но и во овие села одбраната била добро организирана и овозможила населението навреме да се евакуира. Сепак успеале да ги фатат и масакрираат:

1. Дине Митков, од с. Габревци;
2. Спасе Тодоров, од с. Награновци
3. Трајко Мартинов, 〃
4. Никола Георгиев, од с. Ракитец
5. Тодор Василев, 〃
6. Ефтим Гаврилов, 〃
7. Илија, од с. Горни Липовиќ
8. Петре, 〃
9. Атанас, 〃
10. Мите Манасиев, 〃
11. Тодор Чонев, од с. Папавница
12. Стојан Константинов
13. Илија Стојанов
14. Трајко Јанев
15. Здраве Јанев

Последните четворица најверојатно биле во четите на Стамен Темелков и Христо Симеонов.

III.3 Петровденскиот масакр на Саланџак

Непосреден повод за извршувањето на масакрот врз 14 селани христијани од село Долни Липовиќ на Петровден 1913 г., е погибијата на 25 Турци во октомври 1912 г., неколку дена пред започнувањето на Првата балканска војна.

Отпорот на христијаните кои со години биле понижувани, измачувани, тероризирани и убивани во овој регион имал организирана форма. Четите на војводите Стамен Темелков–Ораовски, Христо Симеонов, Славчо Абазов и други,[199] своето организирано дејствување во Радовишката околија го остварувале преку повереници во селата во кои имало турско население и со физичко присуство во селата Белотино, Вељуса, Варварица, Папавница, Горни Липовиќ, Награновци, Дедино и Габревци. Повереник за село Долни Липовиќ бил Наско Мицев, а местото на состанување било во месноста „Петров дол". Наско бил организатор на акциите во селото за потребите на комитите, а при средбите во „Петров дол" тој, покрај известувањето за случувањата, ги предавал и средствата кои во меѓувреме ги набавувал од Радовиш преку дуќанот на Ципушеви.[200]

Во почетокот на октомври 1912 г. било одржано советување на војводите за Радовишката околија (Христо Симеонов, Стамен Темелков и Славчо Абазов), на кое

---

[199] Стамен Темелков–Ораовски е роден 1864 г. во с. Ораовица, Радовишко. Од 1899 г. дејствувал во четата на Гоце Делчев, а од 1900 г. станал радовишки војвода на ВМОРО. Христо Симеонов е роден во Пловдив, Бугарија. До 1910 г. дејствувал во четата на радовишкиот војвода Стамен Темелков–Ораовски како негов секретар, а по таа година и самиот станал радовишки војвода. Учествувал во атентатите во Кочани, Штип и Куманово. Славко А. Абазов е роден во 1884 г. во Злетово, Кратовско, а починал на 7 февруари 1928 г. во Софија. Бил учесник во Илинденското востание, Балканските војни и Првата светска војна. Види: Александар Трајановски, „Репресалиите во лакавичко-радовишкиот реон и во триаголникот Струмица, Радовиш и Валандово (1912–1915)", *Гласник на Институтот за национална историја – Скопје* год. 46, бр. 2 (2002): 93, бел. 12, 13 и 14.

[200] Сеќавања, аудио запис во дигитален формат, прибележано од Пено Илиев, а земено од Владо Трајков во с. Долни Липовиќ на 3 ноември 2012 и 20 јануари 2013 г.

присуствувале и месните раководители на ВМОРО. На советувањето бил изграден став со претстојните борби дефинитивно да се расчисти со повеќевековниот угнетувач, а биле прецизирани и задачите на организираните членови на ВМОРО во мешаните населби.[201]

Набргу по советувањето, неколку дена пред почетокот на Првата балканска војна, во с. Долни Липовиќ влегла четата на Христо Симеонов, на која ѝ се придружиле:[202]

1. Панде Илиев, ополченец
2. Трајан Петров, 〃
3. Гоно Георгиев, 〃
4. Илија Баџотов, татко на Панде, ополченец од с. Горни Липовиќ кој во моментот се наоѓал во селото
5. Наско Мицев, член на Наказателна група и учесник во акциите на четата, повереник на ВМОРО
6. Стојан Стојанов, ополченец
7. Петруш Трајчин, 〃
8. Ристо Трајчин, 〃
9. Коло Награновец, од с. Награновци
10. Тодор Награновски, 〃
11. Глигор Даскалов, од с. Липовиќ
12. Поцко Дедински, 〃
13. Темелко Марков, 〃

Од селото Горни Липовиќ, учествувале ополченците:

1. Илија Кезов
2. Јанаки Коцев
3. Велко Митев
4. Трендо Коцев
5. Здраве Горов

---

[201] Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга I, 239.
[202] Според податоците на Д. Галев, *op. cit.*, 244-245.

6. Божин Заптиев
7. Коло Раклишки
8. Трајчо Крстев
9. Поп Мито
10. Манчо Митев Коџабашиев
11. Пецо Манолев
12. Трајко Ристоманов
13. Фило Ристоманов
14. Витан Ристоманов
15. Панде Гоцев
16. Цеко Николов

Последните 6 души биле мобилизирани во турскиот аскер, од каде дезертирале и се вклучиле во македонските ополченски и месни чети и дружини.

Од Наказателното одделение учествувале:

1. Јане Манолев
2. Дончо Арсов
3. Георги Ников
4. Шомпала, егзекутор од Бугарија, старшија по чин, еден од главните иницијатори за покрстување на турските жени
5. Панде Божинов
6. Коло Николов, специјалист за брза егзекуција на жртви
7. Туше Крстев
8. Георги Шапкаров, од с. Долни Липовиќ

Четата изрекла 25 смртни пресуди на турски зулумџии, меѓу кои бил и Амет-ага, 18-годишниот син на Ѕенгата, селски јузбашија (претседател). Комитите (Организацијата) имале за цел да се зароби самиот Ѕенга како најважна личност во селото. Во тоа и успеале по погубувањето на осудените зулумџии, меѓу кои бил и неговиот син, во месноста „Трнов дол" према Папавничка река. Кога Ѕенгата отишол да си го види синот, бил фатен од комитите. Тие го врзале и вечерта го донеле во селото, во куќата на Темелко Темелков. Откако вечерале, го одвеле во село Дедино, каде што требало да

биде предаден на раководството на Организацијата. Но Ѕенгата, иако бил затворен во некоја куќа, успеал да избега,[203] и по течението на Дединска река, преку Конечко Поле се упатил во планинското село Бараклија, населено со Турци, каде што побарал засолниште кај неговата сестра, снаа на Осман-ага од тоа село.[204] Овие акции и настани се случиле само неколку дена пред и формално да започне Првата балканска војна.

И девет месеци по убиството на неговиот син, желбата за одмазда не го напуштила Ѕенгата, кој целото тоа време го искористил за нејзина подготовка. Групата одмаздници ја формирал со луѓе од околните планински села Бараклија, Разлија, Ѓулалија, Башлија, населени исклучиво со турско население. По формирањето на групата Ѕенгата се упатил во с. Удово каде што била стационирана српска воена единица. Таму од командантот побарал оружје, велејќи му дека во селото Долни Липовиќ сите се Бугари. Командантот го одбил, по што Ѕенгата организирал по селата да се соберат пари, од секоја куќа по една лира. При вториот обид кај командантот, со поткуп од собраните лири го добил бараното оружје. Така со оружена група од околу 60-70 луѓе се подготвил да ја оствари одмаздата во селата Долни и Горни Липовиќ.

На Петровден 1913 г., оружената група од околу 60-тина луѓе на Ѕенгата, тргнала да ја изврши

---

[203] За бегството на Ѕенгата има две верзии. Според сеќавањата на Боне Илиев, тој бил ослободен од домаќинката на куќата на која ѝ се обратил со зборовите: „Бабо јас сум од Долни Липовиќ, фиљан човек. Колку тежиш толку пари ќе ти дадам, само ме пушти! Е оти синко? Ќе ме заколат комитите сега. Е оти? Ете така, ќе ме заколат!”. Тогаш бабата го пуштила. (Сеќавања, аудио запис на магнетофонска лента, прибележано од Пено Илиев, а земено од Боне Илиев во с. Долни Липовиќ на 10 август 1992 г.). Според сеќавањата на Владо Трајков, Ѕенгата, бидејќи имал многу пари, го потплатил стражарот кој го чувал во куќата за да го ослободи, кој потоа за да го прикрие бегството, кажал дека Ѕенгата наводно избегал преку долапот во собата. (Сеќавања, аудио запис во дигитален формат, прибележано од Пено Илиев, а земено од Владо Трајков во с. Долни Липовиќ на 3 ноември 2012 и 20 јануари 2013 г.).

[204] За овој дел сеќавањата на Боне Илиев и Владо Трајков се совпаѓаат, потврдувајќи дека Ѕенгата се засолнил во селото Бараклија, каде што потоа ја организирал одмаздата за изгубениот син и погубените зулумџии во село Долни Липовиќ.

одмаздата. Спуштајќи се во подножјето на планината Серта, кај месноста „Скрин дол" групата се поделила на три помали кои го продолжиле движењето во три правци: едната по патот кој води директно во селото; втората кон месноста „Дубравата" за да влезе во селото откај месноста „Сениште" (Конечки пат), а третата источно, со цел да влезе во селото откај месноста „Бресјето" (патот за село Рич).[205]

Кога стигнале во селото, веднаш отвориле оган со пушките од правецот на „Сениште" и месноста „Малките чаире" за да го заплашат населението (ѓаурите).[206] Мане Мицев и неговиот брат Наско, веднаш избегале по течението на реката, а потоа во баирот кон „Мишов дол". Братучедот на Трајко Ајвазов, Трајчин (од двајца браќа деца), бегајќи поминал покрај него и му рекол: „Слушаш ли што прават Турците, ајде да бегаме", на што Трајко му одговорил: „Слушам што прават, но на никого ништо не сум му сторил и нема за што да бегам". Милчо Коцев, бил со козите на ридот према „Мишов дол", така се спасил, но неговиот брат Трајко го фатиле.

Тие што во тој момент не се наоѓале во селото (биле со стоката или на работа во полето), се спасиле; останатите биле фатени од злосторниците и собрани кај џамијата.[207] Истовремено злосторниците вршеле потера по селото за да фатат уште некој. Стојанче (Стојан) Ѓоргиев, кој соработувал со комитите, и Здраве Темелков, кога ја разбрале намерата на злосторниците успеале да избегаат од собирот. Но додека бегале, Стојан успеал да го наговори Здраве да се врати и да си

[205] Сеќавања, аудио запис на магнетофонска лента, прибележано од Пено Илиев, а земено од Фено Петров во с. Долни Липовиќ на 14 август 1992 г.
[206] Сеќавања, аудио запис во дигитален формат, прибележано од Пено Илиев, а земено од Владо Трајков во с. Долни Липовиќ на 3 ноември 2012 и 20 јануари 2013 г.
[207] Според Фено Петров, кога влегле во селото, Турците го повикале месното население да се собере на сред село (пред џамијата) заради одржување на „конференција" по повод писмо од Русија. Некои дошле, а други, кои ја прозреле намерата на Турците дека ќе ги колат, избегале. Кај џамијата се собрале околу 15-16 души, а од самиот собир избегале двајца. Кога им станало јасно на Турците дека и другите ќе бегаат, присутните ги врзале и ги натерале да тргнат по патот за „Скрин дол", Сеќавања, аудио запис на магнетофонска лента, прибележано од Пено Илиев, а земено од Фено Петров во с. Долни Липовиќ на 14 август 1992 г.

ги земе парите да не го ограбат. При враќањето бил фатен од Турците и врзан со останатите, на кои злосторниците, исплашени да не избегаат, со ортоми им ги врзале рацете и нозете.

За тоа време, Ѕенгата отишол кај неговата мајка со цел да ја земе со себе и заедно со него да оди во Турција. Но не успеал да ја убеди. Мајка му до крајот на својот живот останала во селото. Свесен за тежината на злосторот што ќе се случи, за да ја згрижи, му се обратил на семејството Манолеви кое дотогаш му служело на јузбашијата. За да биде сигурен дека по неговото заминување таа нема да биде малтретирана тој им ветил: „Ја оставам мајка ми да ја гледате до крајот на животот и по смртта да ја погребете. Целиот имот ви го оставам. Ако некогаш дојдам ќе се спогодиме (договориме), ако не дојдам ваше е." Ѕенгата никогаш повторно не се вратил во селото, а семејството Манолеви се грижело за старицата до нејзината смрт.

Потоа Ѕенгата се вратил кај собраните и врзани селани и наредил да тргнат по патот кон „Скрин дол". За нив тоа бил пат на ужас и терор, на чијшто крај ги чекала бавна и маченичка смрт. Кога тргнале, пискотниците и лелекот во селото се издигнале до небото. Потресни се зборовите на Силимка, сопруга на Стојан Поцев, кој со своите тројца синови Марко, Тимо и Никола и зетот Ризо биле меѓу врзаните. Во очај, таа му се обратила на Ѕенгата со зборовите: „Пушти го барем најмладото, неженетото" (Никола, *заб. на авт.*), на што тој ѝ одговорил: „Твоето младо ќе оди за моето младо."

Истовремено со нападот на селото Долни Липовиќ, група од неколку злосторници се упатила кон соседното село Горни Липовиќ, за и таму да фатат жртви. Причината за одмазда била што ова село силно соработувало со комитите. Но обидот бил неуспешен. Кога пристигнале, во селото немало многу луѓе. Тогаш му наредиле на селскиот протуѓер (повикувач) да ги повика и луѓето од другата страна на долот. Тој наредбата ја извршил, но наместо да ги повикува да дојдат, им велел „бегајте, во селото има Турци, ќе ве заколат". Кога и тој бегајќи дошол на ридот, испукал неколку пати со пушката, по што групата Турци избегала кон јужната

страна на „Краста”. Сосема случајно, Туше Крстев враќајки се од работа во полето забележал Турци и тој испукал неколку пати со пушката. Тогаш некој од групата викнал „бегајте, насекаде пукаат”, по што групата забрзано се упатила кон Долни Липовиќ. Во месноста „Шарбанов дол” ги фатиле НАЌЕ МИЦЕВ и СОКОЛ МАРКОВ (шура и зет), кои со своите сопруги работеле на нивата. Оттаму, малтретирајќи ги попат, ги одвеле накај месноста „Пејкови чаири” и во месноста „Коле падина” ги убиле. Потоа се приклучиле на групата која веќе ги водела заробените селани од Долни Липовиќ кон „Скрин дол”.

Трендо Танев, кој тогаш бил на возраст од 18 години, бил очевидец на настанот.[208] Тој при нападот на Турците се скрил, но неговиот брат Коло го фатиле. Откако групата со заробените и врзани селани заминала во правец на „Скрин дол”, тој се обидел да ги спаси со истрели од пушка, која ја побарал од Мите, татко на Андон (во селото познати по прекарот Ќерт’к), кој на Конечки пат ги пасел говедата. Мите не му ја дал пушката, па Трендо во очај се стрчал кон месноста „Петров рид”, од каде го следел движењето и малтретирањето на врзаните соселани.

Додека ги воделе заробените ѓаури (Долно Липовци) кон местото на масакрот, злосторниците на најсвиреп начин се изживувале врз нив. Од селото, до самиот врв Саланџак, ги јавале и им вршеле тортура нанесувајќи им разновидни телесни повреди – вадење на делови од телото, очите, јазикот, забите итн. Петруш Стојанов се обидел да избега, но го фатиле и со камења му ги искршиле забите. Кога пристигнале на местото одредено за масакр, ги построиле така што по бодењето со бајонет да ги турнат во стрмнината, каде во маки ќе умираат. Кога злосторниците одредувале кој кого да егзекутира, за лицето Петре Василев се јавил неговиот пријател Али (Турчин), со кого се сprијателиле пасејќи стока токму на Саланџак. Приоѓајќи му, Али му дошепнал

[208] Владо Трајков тврди дека неговите сознанија за овој настан се од неговата баба Елена и Трендо Танев, кои биле очевидци на настанот.

на Петре: „Јас само ќе те турнам со останатите, а потоа ти бегај” и на тој начин го спасил.

Во стројот на смртта биле:

1. СТОЈАН ПИСКУЛОВ
2. ТРАЈКО АЈВАЗОВ
3. МАРКО ПОЦЕВ
4. ТИМО ПОЦЕВ, негов брат
5. НИКОЛА ПОЦЕВ, негов втор брат
6. СТОЈАН ПОЦЕВ, нивни татко
7. ПЕТРУШ СТОЈАНОВ
8. КОЛО ТАНЧЕВ
9. ПЕТРЕ ВАСИЛЕВ, го преживеал масакрот
10. ТЕМЕЛКО ТЕМЕЛКОВ
11. ЗДРАВЕ ТЕМЕЛКОВ, син на Темелко
12. ТРАЈКО КОЦЕВ
13. РИЗО ДОМАЗЕТОВСКИ, зет на Стојан Поцев

Масакрот бил извршен ѕверски. Со веќе нанесени повреди при доведувањето, жртвите биле повторно бодени во стомакот и телото за смртта да настапи бавно, болно и мачно. Оставајќи ги во таква состојба, злосторниците ги турнале телата по стрмнината и заминале во своите домови во споменатите турски села. Благодарение на пријателот Али, Петре ја избегнал смртта. Како единствен сведок кој го преживеал масакрот, тој подоцна раскажал што сè се случувало со невините жртви, а за настанот ги информирал и комитите и Организацијата.[209]

---

[209] За сведочењето на Петре Василев во врска со овој настан, Д. Галев запишал: „Ѕверовите беа без милост. Во нивните очи гореше омраза. Секој од нив сакаше да ’апне‘ што поголемо парче месо од Тодор, Коло и дедо Тимак од Награновци. Ги бодеа со шила и колови, со бајонети и со балтаци и им дофрлуваа дека се купени од Србите за 60 златни лири. Кај месноста ’Макрешка река‘ почнаа да ги кинат и да им сечат делови од телата. Едни им ги вртеа очите, други им ги сечеа рацете, трети ушите, јазиците, делови од лицето, од грбот, од нозете итн. Тие беа дел по дел искасапени”, Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија* книга I, 399. Меѓутоа, ова сведочење на Петре Василев, кого Д. Галев погрешно го идентификува како Петре Петров, не се однесува на Петровденскиот

Роднините не се осмелувале да отидат кај погубените на Саланџак, од страв дека егзекуторите (заради близината на нивните села) се сè уште таму и дека ќе продолжат со теророт. Така телата на жртвите биле оставени неколку дена на пеколно жешкото јулско сонце, растргнати од животните (лисиците). Србинот Рашо[210] им ветил на блиските на убиените дека ќе ги одведе на местото на злосторот, што и го исполнил. Но, бидејќи од извршувањето на масакрот поминале неколку дена, а делови од телата биле разнесени од лисиците, распознавањето било невозможно. Препознавајќи ги по облеката, роднините ги собрале и ги завиткале телата на жртвите, ги натовариле на магариња (по 2 тела на едно магаре) и ги донеле во селото, каде што, секој одделно, биле погребани на селските гробишта во баирот.

* * *

Единствениот засега познат официјален документ во кој директно се посочуваат виновниците за смртта на неколкумина од овие лица, е едно судско Решение (тапија за сопственост бр. 140/35-5) издадено од Срескиот суд во Радовиш на 10 ноември 1939 г. Како единствени живи потомоци од синовите на покојниот Стојан Поцев, Срескиот суд во Радовиш, според одредбите на тогаш важечкиот закон на Кралството Југославија за редоследот на наследување, во 1939 г. ги повикал неговите внуци, Софија (ќерка на Тимо) и Арлан (син на Марко), заради поделба на неговиот имот. Во издаденото Решение со кое биле регулирани нивните имотно-правни односи, како причина за смртта на Марко, Никола и Тимо – синови на Стојан Поцев, е наведено „во 1913 год. убиени се од Турците".[211] Ваквата формулација

масакр на Саланџак како што е наведено, туку за друго слично злосторство извршено во с. Награновци во истиот временски период.

[210] Рашо бил српски полицаец кој по иселувањето на полициската станица останал да живее во селото, бидејќи бил оженет за Алтана од Долни Липовиќ, Сеќавања, аудио запис во дигитален формат, прибележано од Пено Илиев, а земено од Владо Трајков во с. Долни Липовиќ на 3 ноември 2012 и 20 јануари 2013 г.

[211] Во истиот документ, од нам непознати причини, е наведено дека Стојан Поцев умрел во октомври 1912 г., што не е точно.

укажува дека целата вина за Петровденскиот масакр на Саланџак во 1913 г. тогашните српски власти ја фрлаат исклучиво на Турците.

Со оглед на новите сознанија во врска со овој настан, тоа не може да се смета за сосема точно. За вмешаноста на српската војска, која не е директна меѓутоа е суштинска, не може да постои сомневање. Според тврдењето на лицата чиишто сеќавања се пренесуваат во овој труд, Ѕенгата побарал и најпосле со поткуп добил оружје од српска воена единица стационирана во с. Удово. Во науката е познато дека во тој временски период во с. Удово била стационирана единица од Тимочката дивизија (1 баталјон на 14 полк II покана), со која командувал мајорот Јеврем Илиќ.[212] Можно е токму тој да бил српскиот офицер кој го прифатил поткупот од Ѕенгата, што било зачестена практика во тоа време. Со оглед на количеството оружје што било побарано и фактот што Ѕенгата, според сознанијата со кои располагаме во овој момент, не бил водач на „регуларна" башибозучка дружина со кои српската војска имала тесна соработка, логично е да се претпостави дека српскиот командант морало да го праша Ѕенгата (или да се запраша самиот), за каква цел имал намера да го употреби оружјето. Дали и каков одговор добил не знаеме, но сигурно е дека немал преголема грижа во врска со тоа, зашто целото население во регионот на Лакавица Србите го сметале за „бугарско", а со тоа и за непријателско.

Засега не успеавме да обезбедиме соодветни изворни податоци кои подетално би ја осветлиле личноста на турскиот великодостојник од с. Долни Липовиќ – Ѕенгата. Лицата чиишто сеќавања се пренесени во овој труд посочуваат дека тој имал функција на селски претседател (главна личност или личност со најголема власт во селото), користејќи го притоа терминот „јузбашија". Во изворите што нам ни беа достапни до печатењето на овој труд, не најдовме потврда дека Ѕенгата имал раководна функција во турскиот аскер, односно дека имал офицерски чин

[212] Скоко, *Други Балкански рат 1913*, књига друга, 62.

„јузбашија" (капетан). Оттука, покрај таа можност, постојат уште две: веројатноста дека можеби бил „коџабашија" – селски старешина или кмет, кој во административната, општинска управа имал функција да се грижи за одржување на редот во селата, како и веројатноста да бил „заптија" – припадник, односно дел од полициската власт. Последново кореспондира со фактот што во рамките на згуснувањето на мрежата на турската полиција во Лакавичкиот мудирлак во периодот непосредно пред Првата балканска војна, во с. Долни Липовиќ, како и во повеќе други села во овој регион, била формирана жандармериска станица (каракол).[213] Се разбира, останува и можноста населението да му се обраќало на Ѕенгата со зборот јузбашија, што во преносна смисла го означувало влијанието, односно големината на власт што ги имал врз месното население, како најбогат Турчин во селото.

Сосема друго е прашањето зошто меѓу 25-мината осудени Турци од страна на Организацијата, се нашол и неговиот 18-годишен син Ѕенга Амет ага. Заради неговата возраст, тешко е да се претпостави дека имал толку и такви дела на својата совест заради кои требало лично да одговара и таа одговорност да ја плати со животот. Очигледно е дека целта бил неговиот татко, што отвора други прашања, како на пример, зошто за да се фати Ѕенгата морало да се примени толку радикално средство – убиство, а не евентуално киднапирање на неговиот син? Радикалноста на методот упатува на претпоставката дека Ѕенгата имал добра и организирана лична заштита.

Според досега објавените сознанија за овој настан и податоците изнесени од лицата чиишто сеќавања ги пренесуваме во овој труд, групата одмаздници која го извршила масакрот броела околу 60-70 души.[214] Дури и ако се претпостави дека оваа бројка е претерана и таа се намали за половина, излегува дека групата сепак имала значителен обем, а притоа била и

[213] Галев, *Белиот терор во Југоисточна Македонија* книга I, 22.
[214] Трајановски, „Репресалиите во лакавичко-радовишкиот реон и во триаголникот Струмица, Радовиш и Валандово (1912–1915)", 95.

добро вооружена. Тоа го поставува прашањето – зошто на Ѕенгата му била потребна толкава сила за одмазднички поход во село каде што во тоа време живееле вкупно околу 500 жители, од кои повеќе од половината биле Турци,[215] на чија помош, ако не доброволна тогаш присилна, можело да смета? Очигледно е дека очекувал организиран и оружен отпор, не од месното население, туку од четите на ВМОРО, кои биле главни виновници за убиството на неговиот син. Можно е токму тие да биле и неговата првична цел.

Дека основниот мотив за извршувањето на Петровденскиот масакр на Саланџак во 1913 г., била крвната одмазда, недвосмислено потврдуваат зборовите на Ѕенгата кои како одговор ѝ ги упатил на Силимка, сопруга на Стојан Поцев, на нејзината молба да го пушти барем најмалиот од тројцата нејзини синови кои биле спроведени кон Саланџак. Одмаздата била подговена и спроведена плански, на што укажува и изборот на местото за егзекуција, врвот Саланџак на планината Серта, место кое се наоѓа на патот кој води од с. Долни Липовиќ кон с. Бараклија, каде што Ѕенгата имал засолниште.[216] Дискутабилно е меѓутоа нешто друго. Како можел Ѕенгата да спроведе злосторство од таков карактер и обем, ако се има предвид дека Долни Липовиќ се наоѓа на територија која во тој ист временски период ја пустошат башибозуците на злогласниот Јаја-ага? Сметаме дека меѓу нив морало да постои некаков договор, без разлика дали бил постигнат со добра волја или откуп на животите на жртвите,[217] со кој „правото" на одмазда му било отстапено на Ѕенгата.

---

[215] Според податоците на Васил К'нчов, селото во 1900 г. имало 180 жители христијани (Македонци) и 200 муслимани (Турци), Васил Кънчов, *Македония. Етнография и статистика* (София: Българско книжовно дружество, 1900, фототипно издание, София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", 1996), 235.

[216] Селото Бараклија наедно е и најблиското населено место од Саланџак.

[217] Практиката за откупување на животите на жртвите на кои лично сакал да им се одмазди не била непозната за Јаја-ага. Д. Галев, опишувајќи го токму ова злосторство (за кое инаку смета дека го извршил Јаја-ага и притоа погрешно ги идентификува и бројот и личните имиња на жртвите) наведува дека нивните животи (на околу 20-тина лица), биле откупени од српските воени старешини за 60 златни турски лири, Галев, *Белиот*

Начинот на кој бил извршен Петровденскиот масакр на Саланџак, свирепоста и бездушноста, ја отсликуваат очајната желба на Ѕенгата да ја одмазди смртта на својот син и со тоа барем малку да ја смири својата совест пред неговото дефинитивно заминување од с. Долни Липовиќ и од Македонија, што во новите историски околности станало неминовност. Психичката состојба во којашто се наоѓал ја покажува и фактот што жртвите на таа одмазда на никаков начин не биле поврзани со поводот за нејзино спроведување. Со сигурност може да се потврди дека ниту едно лице од 14-те масакрирани не било припадник на четите на ВМОРО, ниту на која било друга оружена формација, официјална или самоорганизирана, на оваа територија во тој временски период, како и тоа дека ниту еден од убиените не бил одговорен ниту учествувал во планирањето и спроведувањето на акцијата во октомври 1912 г., кога бил убиен Ѕенга Амет ага. Со оглед на тоа што Ѕенгата живеел и имал голем имот во с. Долни Липовиќ, сигурно е дека повеќето од жртвите и лично ги познавал.

Засега нема поткрепа за тврдењето дека денот на извршувањето на масакрот бил поврзан со религискиот аспект. Од таа причина, ваквото поврзување, што би дало една сосема поинаква димензија на целиот настан, не може да се потврди но не може ниту да се одрече. Тоа прашање веројатно ќе остане отворено, иако лично повеќе се приклонуваме кон мислењето дека совпаѓањето на датата на извршувањето на ова злосторство со големиот христијански празник не било случајност.

За нас особено зачудувачки е фактот што за овој настан нема ниту збор во инаку исцрпните извештаи што српските полициски началници ги поднесувале до своите претпоставени во Скопје и Белград. Малку е веројатно дека настанот бил непознат за официјалните српски

терор во Југоисточна Македонија книга I, 398. Иронијата, свирепоста и трагиката на оваа постапка и практика е уште поголема ако се има предвид фактот дека во тоа време вредноста на еден подобар ат (коњ) била околу 40 златни лири.

власти, особено ако се има предвид дека с. Долни Липовиќ пред Втората балканска војна, а особено по нејзиното завршување, било место на постојан и засилен надзор од страна на српската полиција и војска, како стражарно место на спорната граница со Бугарија. Очигледно е дека намерата била тоа да се прикрие, зашто во обратен случај, истрагата што тогаш би морало да биде спроведена, би ја открила вмешаноста на српската војска (не само во ова туку и во многу други злосторства во овој регион во истиот временски период), која себеси се претставувала како „ослободител” на овие краишта. Масакрот не го евидентирала ниту познатата Карнегиева комисија, која сепак располагала со нецелосни, а за одделни случаи и неточни податоци за злосторствата во Македонија во времето на Балканските војни. Можно е и тоа ова злосторство да било категоризирано како кривично дело од лична природа па следствено на тоа добило третман на дело за кое треба да се понесе индивидуална, граѓанска одговорност.

Во отсуство на конкретни докази и документи кои би ги поткрепиле и потврдиле сознанијата до кои ние дојдовме, многу прашања остануваат отворени. Апсолутната и целосна вистина од оваа временска дистанца тешко може да се утврди, но она во што сме сигурни е тоа дека ние ќе продолжиме да трагаме по неа. Оваа книга претставува само почеток на нашите натамошни истражувања во врска со овој настан, кој беше и останува предмет на наш силен и континуиран интерес.

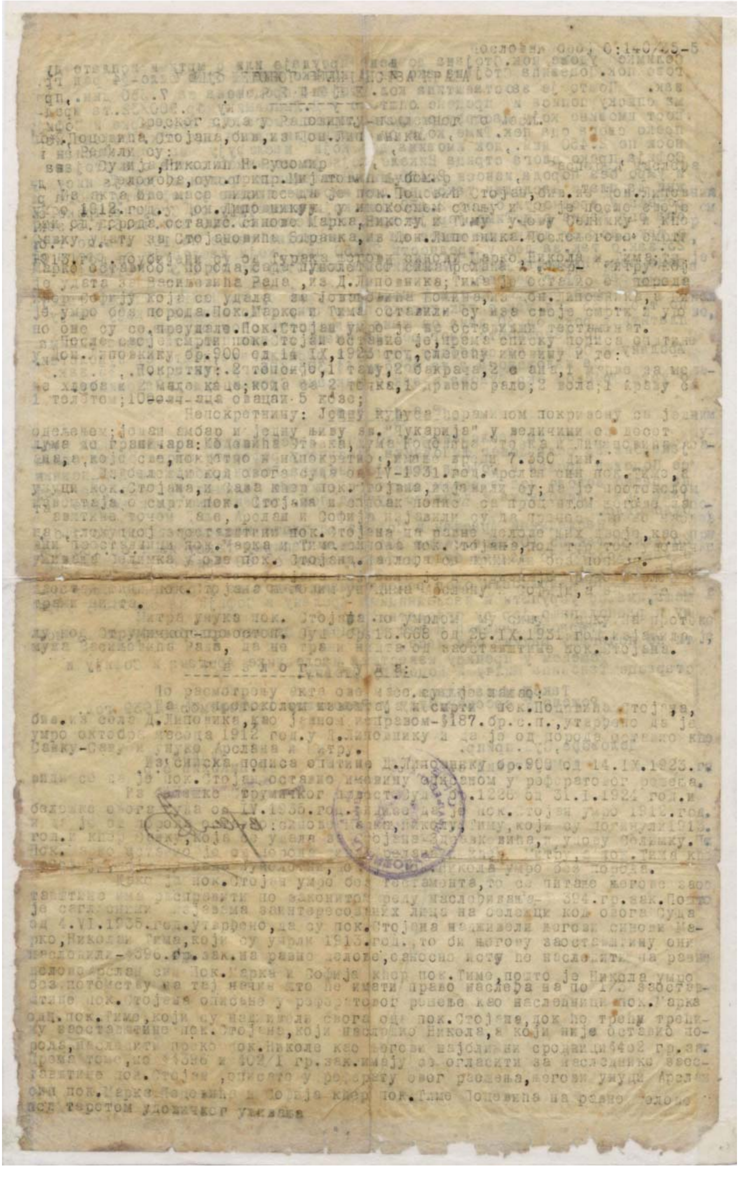

О:140/35-5

[illegible] у Радовишту [illegible]

пок. Поповића Стојана, бив. из Дон. Липовника.

[illegible] су:

[illegible] Николић Н. [illegible]

[illegible]

[illegible] пок. Поповић Стојан, бив. из Дон. Липовника [illegible] 1912. год. у Дон. Липовнику у инокосном стању [illegible] од порода остави синове Марка, Николу и Тиму [illegible] и кћер [illegible] удату за Стојановића [illegible], из Дон. Липовника. После његове смрти [illegible] 1913. г. погинули су [illegible] Марко, Никола и Тима [illegible] Марко оставио од порода [illegible] Петру која је удата за [illegible] Рада, из Д. Липовника; Тима је оставио од порода [illegible] Софију која се удала за [illegible], из Дон. Липовника, а Никола је умро без порода. Пок. Марко и Тима оставили су иза своје смрти [illegible], но оне су се преудале. Пок. Стојан умро је не оставивши тестамент.

После своје смрти пок. Стојан оставио је, према списку пописа општине у Дон. Липовнику бр. 900 од 14. IX. 1923. год., следећу имовину и то:

Покретну: 2 [illegible], 1 [illegible], 2 бакрача, 2 [illegible], 1 [illegible] за [illegible] хлеба [illegible]; кола са 2 точка, 1 дрвено рало; 2 вола; 1 краву са 1 телетом; 10 [illegible] оваца и 5 коза;

Непокретну: Једну кућу [illegible] покривену са једним одељењем; један амбар и једну њиву зв. "Чукарија" у величини од десет [illegible] [illegible] а које све, покретно и непокретно, имање вреди 7.350 дин.

[illegible] IV-1931. год. Арслан син пок. Тиме, [illegible] унуци пок. Стојана, и [illegible] кћер пок. Стојана, изјавили су; да је [illegible] смрти пок. Стојана [illegible] Сава, Арслан и Софија изјавили су да [illegible] заоставштини пок. Стојана на равне делове [illegible], као [illegible] пок. Марка и Тиме [illegible] пок. Стојана, под [illegible] пок. Стојана [illegible].

[illegible] пок. Стојана [illegible]

Петра унука пок. Стојана [illegible] Струмичког [illegible] бр. 15.668 од 26. IX. 1931. год. [illegible] Рада, да не тражи ништа од заоставштине пок. Стојана.

Р Е Ш Е Њ Е

По расмотрењу акта овог [illegible]

[illegible] протоколом [illegible] смрти пок. Поповића Стојана, бив. из села Д. Липовника, као јавном исправом -§187. бр. с. п., утврђено да је умро октобра месеца 1912 год. у Д. Липовнику и да је од порода оставио кћер Савку-Саву и унуке Арслана и Петру.

Из списка пописа општине Д. Липовнику бр. 900 од 14. IX. 1923. год. види се да је пок. Стојан оставио имовину [illegible] у реферату овог решења.

Из [illegible] Струмичког [illegible] бр. 1225 од 31. I. 1924 год. и белешке овог суда од IV. 1935. год. види се да је пок. Стојан умро 1912. год. и да је од порода оставио синове Марка, Николу, Тиму, који су погинули 1913. год. и кћер [illegible], која се удала за [illegible] у [illegible]. Пок. [illegible] пок. Тима [illegible] Никола умро без порода.

Како је пок. Стојан умро без тестамента, то се питање његове заоставштине има расправити по законитом реду наслеђивања - §394. гр. зак. Пошто је сагласним [illegible] заинтересованих лица на [illegible] код овога Суда од 4. VI. 1935. год. утврђено, да су пок. Стојана надживели његови синови Марко, Никола и Тима, који су умрли 1913. год., то би његову заоставштину они наследили - §396. гр. зак. на равне делове, односно исту ће наследити на равне делове Арслан син пок. Марка и Софија кћер пок. Тиме, пошто је Никола умро без потомства на тај начин што ће имати право наслеђа на по 1/3 заоставштине пок. Стојана описане у реферату овог решења као наследници пок. Марка од пок. Тиме, који су надживели свога оца пок. Стојана, док ће трећу трећину заоставштине пок. Стојана, коју наследио Никола, а који није оставио порода, наследити преко пок. Николе као његови најближи сродници §402 гр. зак. Према томе, по §396 и 402/1 гр. зак. имају се огласити за наследнике заоставштине пок. Стојана, описане у реферату овог решења, његови унуци Арслан син пок. Марка Поповића и Софија кћер пок. Тиме Поповића на равне делове [illegible] тертом удовичког уживања

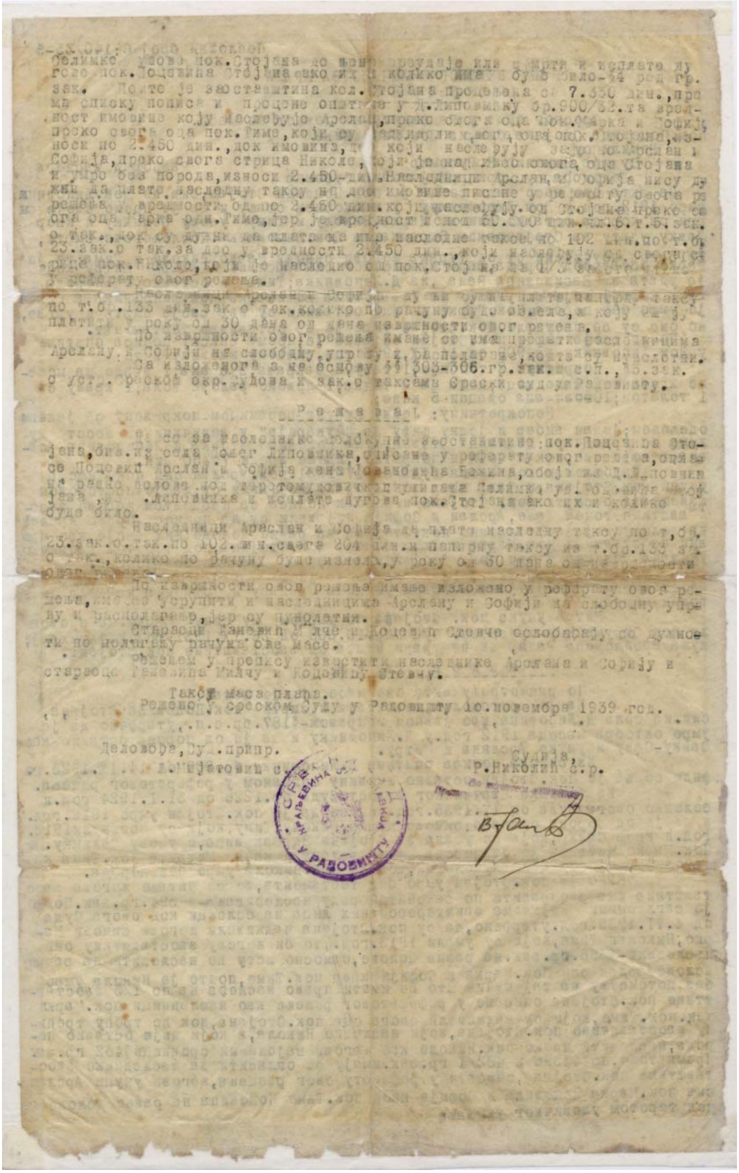

Селимко [illegible] пок. Стојана до њеног [illegible] или смрти и исплате ду
гова пок. Поцевина Стојана ако их и колико их буде било – 54 ред. гр.
зак. Пошто је заоставштина пок. Стојана процењена са 7.350 дин., пре
ма списку пописа и процене општине у Д. Липовику бр. 900/32. та вред-
ност имовине коју наслеђује Арслан, преко свога оца пок. Марка и Софија
преко свога оца пок. Тиме, који су наследили [illegible] пок. Стојана, из-
носи по 2.450 дин., док имовина, [illegible] коју наслеђују [illegible] Арслан и
Софија, преко свога стрица Николе, који је [illegible] свога оца Стојана
и умро без порода, износи 2.450 дин. Наследници Арслан и Софија нису ду
жни да плате наследну таксу на део имовине писане у реферату овога ре
шења у вредности од по 2.450 дин. коју наслеђују од Стојана преко св
ога оца Марка одн. Тиме, јер је вредност испод 50.000 дин. чл. 6. т. 5. зак.
о так., док су дужни да плате сваки [illegible] наследне таксе по 102 дин. по т. бр.
23. зак. о так. за део у вредности 2.450 дин., који наслеђују од свога ст
рица пок. Николе, који је наследио од пок. Стојана [illegible] 1/3 [illegible]
у реферату овог решења.
Наследници Арслан и Софија [illegible] дужни су платити [illegible] таксу
по т. бр. 133 дин. зак. о так. колико по рачуну буде изнело, а коју ће [illegible]
платити у року од 30 дана од дана извршности овог решења.
По извршности овог решења имање се има предати наследницима
Арслану и Софији на слободну управу и располагање, пошто су пунолетни.
Са изложенога а на основу §§ 303–306. гр. зак. [illegible] с. п., 35. зак.
о уст. Среског окр. судова и зак. о таксама Срески суд у Радовишту.

Р е ш а в а

[illegible] се за наследнике целокупне заоставштине пок. Поцевина Сто-
јана, бив. из села Долњег Липовика, описане у реферату овог решења, оглашава-
се Поцевић Арслан и Софија жена Јовановића Божина, обоје из Д. Липовика
[illegible] реда [illegible] пок. [illegible] Селимко, у [illegible]
јана, [illegible] Липовика и исплате дугова пок. Стојана ако их и колико
буде било.
Наследници Арслан и Софија да плате наследну таксу по т. бр.
23. зак. о так. по 102. дин. свега 204 дин. и папирну таксу из т. бр. 133 з.
о так., колико по рачуну буде изнело, у року од 30 дана од извршности
овог решења.
По извршности овог решења имање изложено у реферату овог ре-
шења, има се усрупити и наследницима Арслану и Софији на слободну упра
ву и располагање, јер су пунолетни.
Старараоци Ганевић Милче и Коцевић Стевче ослобађају се дужнос-
ти по полагању рачуна ове масе.
Решењем у препису известити наследнике Арслана и Софију и
стараоце Ганевића Милчу и Коцевића Стевчу.

Такса масе плаћа.
Решено у Среском Суду у Радовишту 10. новембра 1939 год.

Деловођа, Суд. припр. Судија,
[illegible] Анђелковић [illegible] Р. Николић с. р.

Факсимил на Решението (тапија за сопственост бр. 140/35-5)

Заклучок

Во историската наука е вообичаено војните да се гледаат примарно низ призмата на политиката и идеологијата на определена држава или група на држави со заеднички интереси и тие да се објаснуваат како нешто што се состои само од битки, победи и порази на спротивставените, завојувани страни. Меѓутоа, деталните описи на дејствијата на воените фронтови, кои секогаш се местото каде што се создава „официјалната" историја, се само една страна на она што се случува во војните. Од таа перспектива тешко може вистински да се разберат и војните и минатото и таквата перцепција повеќе е една илузија за историјата, отколку нејзино суштинско поимање.

Уништувачката димензија на која било војна, најдобро ја отсликува реалноста во која живееле луѓето што не биле во првите борбени редови, чиишто лични сведоштва и сеќавања за бескрајните страдања, стануваат историски прикажувања кои имаат долготрајни и далекусежни последици. Тие не зборуваат само за формалните резултати од војните, за политичките, територијалните и популациските добивки и загуби. Тие зборуваат за преживеаната болка и страв, за онаа психолошка траума која не може да се надмине за време на животот на една генерација и која станува дел од колективната меморија на народите.

Петровденскиот масакр на Саланџак во 1913 г., се надоврзува на низа вакви и слични злосторства на просторот на Македонија во време на Балканските војни, кои очигледно го покажуваат смислениот и систематски терор што бил вршен врз цивилното македонско население. И покрај тоа што непосредниот повод за извршениот масакр била крвната одмазда, нема сомнение дека тој претставувал јасна порака, не само за

жителите на село Долни Липовиќ туку и за целото македонско население дека нивниот живот, во новите историски околности, немал никаква вредност. Трагичната судбина на жртвите не завршила со нивната смрт. Настанот потоа бил премолчан од страна на официјалните носители на власта и најпосле, со тек на времето, сосема заборавен. Останал врежан само уште во сеќавањата на оние кои тој ден ги загубиле своите најблиски.

Дури и современата македонска историска наука покажала минимален интерес за негово расветлување. Иако Петровденскиот масакр на Саланџак припаѓа во рамките на она што се дефинира како роднокрајска историја, во која вниманието е насочено кон проучувањето на локалните настани и личности, сепак не може да се најде оправдување за речиси педесетгодишниот молк во текот на целиот период додека Македонија се наоѓаше во состав на поранешна СФРЈ – време кога можело да се изнајдат и материјали и современици за автентично документирање на сознанијата. Без натамошна елаборација на причините за тоа, кои пред сè ги лоцираме во спроведувањето на онаа идеја за заедништво меѓу поранешните југословенски народи заради која биле занемарувани па и сосема амнестирани и злосторствата што едните ги вршеле или помагале да бидат извршени врз другите, сакаме да укажеме само на тоа дека е дојдено времето самите да ја пишуваме сопствената историја. А во неа, Балканските војни се нејзино најтрагично поглавје.

Денес, едно столетие од нивното случување, Македонија сè уште ги чувствува последиците од Балканските војни. Тие сè уште претставуваат предмет на научни, па дури и јавни дискусии во соседните балкански држави. Затоа секое ново сознание за злосторствата што биле вршени врз цивилното македонско население во време на Балканските војни, кое има историски аспирации, треба да се пренесе и констатира. Не како тенденциозно и необјективно видување на историските настани од позиција на жртва, туку како одговорно и фактичко сведочење за

македонската историска вистина за Балканските војни, кое не смее да се игнорира.

Фонд: Политички архив – XII, Турција 1902–1909. Сигнатура: LXXXV/1014, 1877–1880.

Фонд: Политички архив – XII, Турција 1902–1909. Сигнатура: LXXXV/1016, 1877–1880.

Република Германија. Фонд: Турција 156. Акти кои се однесуваат на ситуацијата во Македонија /1878-1942/. Сигнатура: LXXXVII/1043, 10. 1908.

ЦДИА, ф. 335, оп. 1, а. е. 135, l. 117-121. София, 1995.

Абаџиев, Ѓорѓи. „За односот на Македонската колонија во Петроград кон македонското прашање”. *Гласник на Институтот за национална историја* III/1 (1959): 107-146.

- *Балканските војни и Македонија*. Скопје: Наша книга, 1972.

Андонов, Киро, Пане Емишов. „Неготино во пламен (1912–1913)”. Во *Тиквешкото востание во 1913 година*, 101-108. Кавадарци: Музеј–Галерија, 1999.

Андонов-Полјански, Христо. „Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мирцштегските реформи”. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 8 (1955): 5-58.

- „Некои прашања од воената организација на македонското национално-револуционерно движење во предилинденскиот период”. *Гласник на Институтот за национална историја* IV/1-2 (1960): 83-111.
- *Илинденското востание и меѓународната јавност*. Скопје: Мисла, 1985.
- *Македонското прашање.* Скопје: Култура, 1990.

Ahmad, Feroz. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*. Oxford: Clarendon Press, 1969.

Битоски, Крсте. *Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912).* Скопје, 1968.

Войната между България и другитѣ балкански държави презъ 1913. год. томъ I. София: Държавна пъчатница, 1941.

Brailsford, Henry N. *Macedonia: Its Races and Their Future.* London: Methuen, 1906.

Британските конзули во Македонија 1797–1915 година – документи. Избор и превод Драги Ѓоргиев и Зорица Божиновска. Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2002.

Vojna enciklopedija knjiga IV. Glavni urednik Nikola Gažević. Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1972.

Галев, Димитар. *Белиот терор во Југоисточна Македонија 1910-1941* книга 1. Штип: Друштво за наука и уметност, 1991.

Davison, Roderic H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton: Princeton University Press, 1963.

Димевски, Славко. *Санстефанскиот мировен договор и Македонија*. Скопје: Радио-телевизија, 1968.

- *Туѓите пропаганди во Македонија*. Тетово, 1968.

Дойнов, Дойно. „Нови документи за Кресненско-Разложкото въстание”. *Известия на Националния военно-исторически музей* 1 (1973): 184-218.

Duncan, Perry M. *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, 1893–1903.* Durham, N.C.; London: Duke University Press, 1988.

Dyer, Gwynne. „The Origins of the ’Nationalist’ group of officers in Turkey 1908–1918”. *Journal of Contemporary History* 8 (1973): 121-164.

Енциклопедија на Југославија книга 2. Издание на македонски јазик. Главен уредник Јаков Сиротковиќ. Загреб: Југословенски лексикографски завод, 1985.

Ивановски, Орде. „Раднички покрет Македоније према македонском ослободилачком покрету 1893–1918”. *Ослободилачки покрет југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата* књига 1, 333-345. Београд, 1976.

Илиев, Андреј. *Воените операции на османлиската војска во Македонија (1876-1909)*. Скопје: Соларис принт, 2010.

Историја на македонскиот народ. Скопје: Институт за национална историја, 1972.

Камбовски, Владо. „Од Балкански војни до балкански мир – македонски аспекти”. Труд претставен на Сто години од

Балканските војни, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 3-4 декември 2012 (во печат).

Камчевски, Петре. „Причините за Тиквешкото востание”. Во *Тиквешкото востание во 1913 година*, 27-38. Кавадарци: Музеј–Галерија, 1999.

Катарџиев, Иван. *ВМРО*. Скопје, 1968.

- *Македонија и Македонците во светот*. Скопје: Матица македонска, 1996.

Киров–Мајски, Никола. *Крушево и Крушевската република*. Приредил Никола Јовановски. Крушево: Историски музеј, 2003.

Кънчов, Васил. *Македония. Етнография и статистика*. София: Българско книжовно дружество, 1900 (фототипно издание, София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, 1996).

Лапе, Љубен. *Одбрани четива за историјата на македонскиот народ* II дел. Скопје: Просветно дело, 1953.

Македонска енциклопедија книга 1 и 2. Главен и одговорен редактор Блаже Ристовски. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009.

Максимовић, Војин. *Битка на Брегалници: 17.–25. јуна 1913 год.* Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1926.

Маролов, Дејан. „Балканските војни низ призмата на поширократа теоретска рамка на концептот на ’безбедносна дилема’”. Труд претставен на Сто години од Балканските војни, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 3-4 декември 2012 (во печат).

Miljanić, Gojko, Mladenko Colić, Vojislav Subotić, Predrag Pavlović, Obrad Bjelica i Mirko Medić. *Vojna istorija – udžbenik za vojne akademije* knjiga I. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1980.

Мисирков, Крсте Петков. *За македонцките работи*. Фототипно издание по повод 100-годишнината од излегувањето. Приредил Блаже Ристовски. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2003.

Мишиќ, Живојин војвода. *Моје успомене*. Београд: БИГЗ, 1985.

Пандевска, Марија. *Присилни миграции во Македонија во годините на Големата источна криза: 1875–1881*. Скопје: Мисла, 1993.

Пандевски, Манол. *Јане Сандански*. Скопје, 1968.

- *Младотурската револуција и Македонија.* Скопје, 1968.
- „Кресненското востание од 1878–1879 год.”. *Гласник на Институтот за национална историја* XXII/1-2 (1978): 41-70.
- *Илинденското востание во Македонија во 1903 година*. Скопје: Институт за национална историја, 1978.
- „Јане Сандански – политички стратег и организатор на македонското револуционерно ослободително движење”. *Историја* XXI/1 (1985): 39-51.
- „Македонската револуционерна организација меѓу 1893 и 1918 година: формирање и развој”. *Прилози на МАНУ – Одделение за општествени науки* XXIV/2 (1993): 5-15.

Поповски, Владо. „Поразот на идејата за Македонија во Балканските војни – причини и фактори”. Труд претставен на Сто години од Балканските војни, МАНУ, Скопје, 3-4 декември 2012 (во печат).

Поранешните балкански војни (1912–1913): извештај на Карнегиевата балканска комисија. Превод Свето Серафимов и Христо Ивановски. Скопје: Култура, 2000.

Ravindranathan, Tachat Ramavarma. „The Young Turk Revolution – July 1908 to April 1909: Its Immediate Effects”. Master of Arts thesis, Utah State University, 1965.

Ратковић, Борислав. *Први балкански рат 1912-1913* књига 2. Београд: Војноисторијски музеј, 1975.

Ратковић, Борислав, Митар Ђуришић и Саво Скоко. *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913.* Београд: БИГЗ, 1972.

Rossos, Andrew. *Russia and the Balkans. Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy 1908-1914*. Toronto: University of Toronto Press, 1981.

Скоко, Саво. *Други Балкански рат 1913* књига прва. Београд: Војноисторијски институт, 1968.

- *Други Балкански рат 1913* књига друга. Београд: Војноисторијски институт, 1975.

Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912-1914. Избор, редакција и коментар Глигор Тодоровски. Скопје: Институт за национална историја, 1979.

Стојанов, Петар. *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912-1918)*. Скопје: Институт за национална историја, 1969.

- *Македонија во политиката на големите сили во времето на Балканските војни 1912–1913.* Скопје: Институт за национална историја, 1979.

Стојчев, Ванче. *Воена историја на Македонија*. Скопје: Сојуз на друштвата на историчарите на Македонија, 2000.

Тодоровски, Гане. *Даме Груев*. Скопје: Радио-телевизија, 1968.

Тодоровски, Зоран. „Тиквешкото востание во 1913 година". Во *Тиквешкото востание во 1913 година*, 39-79. Кавадарци: Музеј–Галерија, 1999.

Tokay, Gül. *Makedonya sorunu. Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*. İstanbul: Afa Yayınları, 1996.

Трајановски, Александар. *Димитар Поп Георгиев–Беровски (1840–1907)*. Штип: Сојуз на друштвата на историчарите на Македонија, 1990.

- „Военните събития в части на югоисточна Македония по време на Балканските и Първата световна война (1912–1915) – Кървавите репресии в Лакавишко, Радовишкия рейон и триъгълника Струмица, Радовиш и Валандово". *Сборник международна конференция 90 години Балканска война*. Кърджали: Институт по История при БАН – София и други, 2002.

- „Репресалиите во лакавичко-радовишкиот реон и во триаголникот Струмица, Радовиш и Валандово (1912–1915)". *Гласник на Институтот за национална историја – Скопје* год. 46, бр. 2 (2002): 91-103.

- *Историја на Македонија: краток преглед на историјата на Македонија и на македонскиот народ од антика до денес.* Скопје: Менора, 2008.

Треневски, Мартин. *Илинден 1903 во австралискиот печат.* Скопје: Матица македонска, 1998.

Hall, Richard C. *The Balkan Wars 1912–1913 – Prelude to the First World War*. London; New York: Routledge, 2000.

Hanioğlu, Şükrü M. *The Young Turks in Opposition.* New York: Oxford University Press, 1995.

- *A Brief History of the Late Ottoman Empire.* Princeton: Princeton University Press, 2008.

Choueiri, Youssef M. „Nationalisms in the Middle East: The Case of Pan-Arabism". In *A Companion to the History of the Middle East*. Editor Youssef M. Choueiri, 291-312. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

Прилог: Од историјата на село Долни Липовиќ

Долни Липовиќ спаѓа во ридско-планинските села, со над 450 м надморска височина. Сместено е во Лакавичката Долина, која од југозапад е опколена со планините Серта (Конечка Планина) и Градешка, од североисток со планината Смрдешник, а од југ со планината Плавуш. Во непосредна близина на селото, од северните падини на Градешка Планина, на височина од 570 м извира реката Крива Лакавица која до утоката во Брегалница ги прибира помалите реки и потоци во своето корито. Реката поминува низ селото и го дели на две маала: Батак и Грамада. На својот пат долг околу 42 км, не поминува низ друго село. Се смета дека селото го добило името според дрвото липа (Tilia L., фам. Tiliaceae).

Пред да биде формирана денешната селска населба, кон неа гравитирале неколку неолитски и доцноантични населби, чии остатоци се откриени на неколку локалитети: „Црквиште”, на патот кон с. Конче, каде се откриени елементи на средновековен сакрален објект – црква позната како Илиница или Елиница; „Сениште”, по течението на Сеничка Река, кој се спомнува во 1366 г. со 9 поименично познати жители; „Дубравата”, во подножјето на планината Серта; „Грамадата”, северозападно од селото, и „Крчево” (Крќева, Крчка, Грчка, денес познато како Грков дол), меѓу селата Долни Липовиќ, Ракитец и Конче, каде во 1570 г. живееле 59 христијански семејства со околу 300 жители.

Според досегашните сознанија, првите податоци за Долни Липовиќ се сретнуваат во 1530/31 г. под називот Стар Липовиќ. Тогаш во селото имало 28 христијански домаќинства, чијашто бројка во 1572 г.

речиси се удвоила, опфаќајќи вкупно 50 домаќинства. Во истиот извор се наведува дека низ селото поминувал важниот стратегиски магистрален караван пат познат под името „Друмот”, кој од Штип по течението на Крива Лакавица, а потоа преку Плавуш се поврзувал со Солун, а друг крак преку с. Рич за Кукуш, Серес и Цариград. Овој пат, од безбедносни причини, честопати го користел Гоце Делчев кога патувал за родниот Кукуш, посетувајќи ги притоа повеќето лакавички села, меѓу кои и Долни Липовиќ.

Со воспоставувањето на турското владеење во Македонија, селото влегувало во нахијата Конче, која припаѓала на Струмичката каза. Во црковен поглед се наоѓало под власта на Струмичката епархија, Конечката и Морозвишката епископија. Со доселувањето на колонистите Турци (Јуруци) од Анадолија во XV–XVI век, кои наскоро изградиле и џамија во селото, еден дел од жителите на Стар Липовиќ се иселил во најблиското соседно планинско село, кое го добило името Горни Липовиќ. Следствено, жителите кои останале да живеат заедно со Турците во истото село (Стар Липовиќ), својата населба ја нарекле Долни Липовиќ. Според податоците на Васил К'нчов, бугарски етнограф, селото во 1900 година имало 180 жители христијани (Македонци) и 200 муслимани (Турци).

Жителите на селото активно учествувале во настаните пред и по Илинденското востание, како и во Балканските војни. Во подготовките и во текот на Првата светска војна, од страна на окупаторските власти на Македонија присилно биле мобилизирани жители од селата Долни и Горни Липовиќ, додека учеството на жители од селото во народноослободителната борба на македонскиот народ во време на Втората светска војна е значително.

По завршувањето на Првата светска војна, од 1918 до 1941 г. во село Долни Липовиќ работело едно училиште на српски наставен јазик. По завршувањето на Втората светска војна во селото било отворено училиштето „Ацо Караманов”, каде се изведувала настава од 1-4 одделение на македонски јазик. Денес

ова училиште е во состав на Централното основно училиште „Гоце Делчев” во Конче.

Денес Долни Липовиќ претставува современа селска населба која опфаќа 106 постојани и 18 повремени домаќинства. Според големината и функциите, односно бројот на жители, припаѓа на групата средни села во состав на општина Конче. Плодните полиња во околината на селото и во подножјето на Серта, се причина неговите жители да се занимаваат претежно со земјоделство, со употреба на современа земјоделска механизација. Освен одгледувањето на најзастапената култура – тутунот, жителите на Долни Липовиќ се занимаваат и со сточарство, дрварство, како и производство на вар и дрвен ќумур.

И покрај иселувањето на голем број жители пред сè во најблиската градска населба Радовиш, но и во поголемите центри како Штип, Струмица и Скопје, во повоениот период забележителен е развитокот на селото со изградба на бројни инфраструктурни објекти (електрификација, водовод, телефонија, асфалтиран пат, културен дом, нова училишна зграда итн).

Селото го празнува големиот христијански празник Успение на Пресвета Богородица или Голема Богородица (28 август). Изградбата на црквата „Успение на Пресвета Богородица” е почната во 1945 г. и завршена во 1947 г. Зографисана е од аматер зограф од Скопје. На 21 април 1991 г. осветена е од Митрополитот Струмички Горазд.

Од 1975 г. до денес, во селото е активен фудбалскиот клуб „Победник”, кој има сопствено фудбалско игралиште.

Поговор

На фотографијата поместена на корицата од оваа книга е огништето на нашата баба од таткова страна, Софка, кое се наоѓаше во една од собите на нејзината куќа во с. Долни Липовиќ. Според нејзините кажувања, оваа куќа, сместена во самиот центар на селото (денес урната), била меѓу првите изградени на два ката. Долниот дел, изѕидан од камен и делумно вкопан во земја, бил предвиден за сместување на стоката; на горниот кат, до кој водеа широки надворешни скали, со ѕидови направени од плет и кал, имаше три големи соби и средишно поставен чардак, наменети за живеење на семејството. Иако според распоредот на просторот не беше така, срцето на куќата беше токму собата со огништето. Таму се месеше леб, се подготвуваше јадење, се матеше матеница во дрвениот бутим. Баба во таа соба го поминуваше поголемиот дел од денот, а и ние, тогаш сè уште деца, за време на посетите во текот на летниот распуст, од влезната врата се упатувавме прво таму. Додека чекаше да се испече лебот или да стаса јадењето, претајќи по огнот со долгата маша (веројатно најдолга во селото, за која татко ни во шега вели дека била употребувана и за други нешта а не само за распретување на жарта зашто како дете неколкупати го почувствувал нејзиното ѕвонење по грбот), баба долго и во детали раскажуваше една и иста приказна. Ние слушавме со внимание, иако малку нешта разбиравме. А таа ја повторуваше одново и одново, исто како што неброено пати пред тоа ја повторувала на своите деца – на нашиот татко и неговите браќа и сестри, а подоцна и на другите внуци. Тоа нам ни изгледаше чудно, но, не сакајќи да ја навредиме, продолжувавме да слушаме, мислејќи дека заради староста, почнала да заборава. Подоцна сфативме дека приказната не била приказна

туку вистина, реален настан кој трајно се врежал во сеќавањата на едно двегодишно девојче – нашата баба Софка, која тој трагичен јунски ден во 1913 година ги загубила својот татко Тимо, дедо Стојан, чичковците Марко и Никола и дедо Ризо. Повторувањето не било заради староста, туку да не се заборави, семејното огниште да се одржи...

Трагичниот настан трајно го одбележал животот на Софија (Софка) Поцева. За да го одржи семејството кое останало без ниту еден машки член, нејзината мајка Илинка по некое време се премажила за извесен Петре, но набргу починала – точно шест години по трагедијата. Софија останала во грижа на својата баба Силимка, која скршена од болка заради загубата на сопругот и тројцата синови, за време на селските празници танцувала самата, фаќајќи се на оро со привиденијата на своите најмили. Кога имала 17 години, починала и баба ѝ. Набргу се омажила за Божин (Боне) Илиев од Долни Липовиќ, со кој во услови на скудни материјални средства но атмосфера на брачен спокој и хармонија, израснале шест живи деца, четворица синови и две ќерки близначки. Сепак, и покрај благословот на сопственото семејство исполнето со деца и внуци, себе си, до крајот на животот, се сметаше за сираче...

Од тие причини, оваа книга за нас претставува пред сѐ исполнување на нашиот морален и историски долг спрема страдањата на сите жртви од тој трагичен ден – на убиените и на тие што останаа по нив. Поклонувајќи се пред сите оние Македонци и други кои ги положија своите животи за денес слободно да горат нашите огништа, на идните генерации, оние што ќе дојдат по нас, им го оставаме аманетот – никогаш да не ја заборават, или премолчат, сопствената и историјата на своите предци. Трагичната слика на која било војна ја откриваат страдањата и личната жртва на недолжните, обични луѓе. Нивните потресни сведоштва ја пишуваат вистинската историја во која сите се поразени, а семејните огништа урнати. Но не и згаснати. Додека нѐ има и паметиме, додека дишеме и постоиме, нашето огниште никогаш нема да згасне!

Д-р Андреј Илиев е роден во 1978 година во Белград, Република Србија. Во 2001 година дипломирал на Воената академија „Генерал Михаило Апостолски" во Скопје. Истата година се запишал на последипломски студии на Институтот за национална историја – Скопје, каде во 2005 година го одбранил магистерскиот труд под наслов „Османлиската војска во Македонија од XV до XVII век". Во 2009 година на истиот Институт ја одбранил докторската дисертација под наслов „Османлиската војска во Македонија во времето на владеењето на султанот Абдулхамид II (1876-1909)", стекнувајќи се со научниот степен доктор на историски науки. Од 2007 година до денес активно е вклучен во наставниот процес на Воената академија во Скопје, како доцент во областа на општествените науки. Во првиот циклус на студии е предметен наставник по Еволуција на војувањето; Современи безбедносни системи; Евакуација, засолнување и згрижување на настрадано и загрозено население и РХБ сигурност и заштита. На вториот циклус на студии е предметен наставник по Системи за колективна безбедност и одбрана и Глобализација и безбедност. Автор е на три книги и голем број трудови од областа на историјата и безбедноста, објавени во домашни и меѓународни научни списанија и зборници. Како воен старешина – офицер на АРМ со чин мајор, во рамки на воената служба активно е вклучен во процесот на интеграција на Република Македонија во НАТО, учествувајќи на повеќе воени обуки, семинари и вежби во Турција, Германија, Унгарија и Македонија.

М-р Анита Илиева Николовска е родена во 1972 година во Белград, Република Србија. Во 1996 година дипломирала на Филозофскиот факултет во Скопје, на Институтот за историја на уметноста со археологија на тема „Живописот од XIV век во манастирската црква Свети Андреја – Матка". Во 2007 година ги завршила последипломските студии на истиот Институт, со одбрана на магистерскиот труд под наслов „МСУ – Скопје и осврт на сродните институции во Република Македонија (организациони, социолошки и уметнички аспекти)". Во моментов работи на докторскиот труд под наслов „Колекционирањето во музеите во Македонија од 1920 година до денес", пријавен на Институтот за национална

историја – Скопје. Во периодот од 1997–2000 година волонтирала во Музејот на современата уметност – Скопје. Во учебните 1999/2000 и 2000/2001 година работела како професор по ликовна уметност во УСО „Зеф Љуш Марку” во Скопје. Од 2000 година до денес работи како асистент-истражувач во Лексикографскиот центар на Македонската академија на науките и уметностите, каде што е соработник во реализацијата на повеќе научни проекти, меѓу кои *Македонска енциклопедија* и *Историја на културата на Македонија*. Автор е на повеќе трудови од областа на историјата на уметноста, музеологијата и културната историја на македонскиот народ, објавени во домашни и меѓународни научни списанија и зборници.

Пено Илиев е роден во 1952 година во с. Долни Липовиќ. Во 1970 година завршил Средно воено училиште во Крушевац, Република Србија. Во периодот од 1970–1981 година работел како воен старешина во Белград, во елитната Гардиска единица на ЈНА. Од 1981 година воената служба ја продолжил во Скопје. Во 1979 година ги започнал студиите на Воената академија во Белград, кои ги продолжил на Филозофскиот факултет во Скопје, на Институтот за одбрана, каде што дипломирал во 1994 година на тема „Современи аспекти на примената и заштитата од бојните отрови”. Како активен воен старешина – офицер на АРМ, во текот на воената служба извршувал бројни одговорни функции од областа на кадровско-правните работи во Министерството за одбрана и Воената академија „Генерал Михаило Апостолски” во Скопје. Бил активно вклучен и има особен придонес во процесот на военото осамостојување на Република Македонија и формирањето на АРМ. Во текот на својата кариера добитник е на бројни високи награди и признанија за професионалниот ангажман. Во 1979 година е одликуван со Медал за воени заслуги, а во 1985 година со Орден за воени заслуги со сребрени мечеви.

Регистар на поважни лични имиња и географски поими

А
Абазов, Славко – 136
Абдија-капетан – 131-135
Абдулхамид II – 39, 46, 48, 49, 52
Австро-Унгарија – 13-16, 63, 86, 89, 101, 110, 111, 114, 115, 121
Азот – 85
Ајватово – 28
Алакушев, Костадин – 56
Албанија – 48, 54, 80, 87-89, 99
Александров, Тодор – 54, 57, 59, 60, 82-84
Али Надир паша – 67
Али Риза паша – 67
Алинци – 76
Америка (САД) – 64, 83
Аризанов, Крсто – 19
Атос (Света Гора) – 87
Ахмед Нијази-беј – 47
Аџиларски, Васил – 57

Б
Бабуна, планина – 40, 76
Бабунски, Јован – 98
Бакарно Гумно – 68
Балкански Полуостров – 9, 10, 13, 14, 18, 20, 42, 43, 53, 61, 63, 68, 81, 86-88, 90, 91, 99, 102, 110-112, 114-116, 119
Баница – 34
Банков Чукар – 105, 107, 108
Бањска Река – 69
Бар – 16
Бараклија – 122, 139, 147
Батанџиев, Христо – 28
Бахтијар паша – 40
Баџовиќ, Деспот – 27
Башлија – 139
Беласица – 111, 112
Белгија – 112
Белград – 148
Белотино – 136
Берово – 102
Бизлим – 74
Бињановце – 73, 74
Бистрица – 114
Битола – 31, 33, 37, 40, 41, 45, 48, 55, 56, 62, 68, 75, 76, 79, 80, 95, 121
Благоев, Димитар – 45
Богомила – 28
Богословец – 104, 107
Босна и Херцеговина – 13-16, 66, 121
Босфор – 87
Браилсфорд, Хенри Ноел – 44, 45, 64
Брегалница – 102-105, 108-110, 122, 160
Брезница – 22
Брест – 127, 132
Брод – 78
Брусник – 107
Бугариње – 69
Будилци – 22
Букурешт – 9, 110, 112, 114
Буланчани – 73

В
Ваксинце – 68
Варварица – 136
Вардар – 97-99, 102, 103, 111, 122
Вардарска Македонија – 81, 85, 114, 116
Велес – 37, 40, 47, 67, 69, 75, 76, 92, 106
Велика Британија (Англија) – 13-16, 64, 86, 92, 101, 114
Велико Трново – 21

Вељуса – 136
Влахи – 19, 22, 23
Војткевич, Луис – 21, 23, 24
Врање – 66
Врсаково – 104

Г
Габревци – 126, 130, 132, 135, 136
Гарван – 122, 132, 134
Гевгелија – 80, 81, 102, 105, 109, 122
Генев, Никола – 58, 83
Германија – 14, 48, 49, 86, 101, 114
Годар, Жистен – 64
Голем Врв – 102
Голем Рид – 74
Голубица – 71
Горачино – 132
Горна Враштица – 126, 127, 131, 132, 135
Горна Дебарца – 37
Горна Џумаја – 19, 21, 23, 24, 26, 27, 38, 81
Горни Липовиќ – 125, 131, 132, 135-137, 139, 141, 161
Горчаков, Александар Михаилович – 16
Градешка Планина – 160
Градско – 37, 75
Грамос – 114
Груев, Дамјан (Даме) – 28, 31, 32, 41
Гуменџе – 28

Д
Д'Естурнел де Констан, Пол – 64
Д'рвингов, Петар – 58, 83
Дарданели – 13, 87
Даскалов, Добри – 56
Датон, Самјуел Т. – 64
Дебар – 85
Делчев, Гоце – 30, 31-34, 57, 136, 161
Дедино – 126, 127, 130, 136, 138
Делчево (Царево село) – 66, 102
Демир Капија – 98, 122
Дервишица – 108
Димитров, Андон – 28
Димов, Наце – 92, 93
Динев, Ангел – 59
Дисраели, Бенџамин – 16
Додеканески острови – 54
Дојран – 55, 102, 110, 122
Дојранско Езеро – 122
Долгачот, Јован – 98
Доленци – 77
Долна Враштица – 132, 135
Долна Дебарца – 37
Долни Балван – 109
Долни Липовиќ – 9, 11, 121, 122, 124-129, 134, 136-139, 141, 142, 144-149, 153, 160-162
Дренак – 105, 107
Дунав 101, 103
Дупница – 19, 66

Ѓ
Ѓавато – 41, 76, 78
Ѓеров, Лука – 37
Ѓулалија – 139
Ѓурѓево – 26
Ѓурулков, Милан – 97

Е
Евстати, Ѓакон – 97
Егејска Македонија – 86, 114
Егејско Море – 88, 112, 114
Ежово Брдо – 103, 104, 107, 108
Екши Су (Горно Врбени) - 34
Енвер-беј – 47
Енос – 88, 99, 110
Епир – 80

Ж
Жорес, Жан – 45

З
Загорци – 132, 134, 135
Зебрњак – 70, 71, 74, 75
Зеки паша – 67, 69-71, 73, 75
Злетово – 105, 136
Злетовска Река – 102-105, 107, 109, 122

Ѕ
Ѕенга Амет ага – 127, 138, 146, 148
Ѕенга јузбашијата – 125, 127, 130, 138, 139, 141, 145-148

И
Игралиште – 27
Измирлиев, Пано – 99
Илиќ, Јеврем – 145
Источна Румелија – 16, 19
Италија – 14, 54, 62, 86, 114

Ј
Јабланица - 114
Јавор – 66
Јадранско Море – 80, 87, 99
Јаја-ага Малиќ – 98, 99, 131, 132, 134, 135, 147
Јанков Рид – 108, 109
Јовановиќ, Јово – 56
Југоисточна Македонија – 101, 113, 120-122
Јужна Добруџа – 16, 101, 110

К
Кавадарци – 31, 55, 56, 97-99, 121, 122
Кавала – 81, 102, 103
Кала – 105, 107
Калајнево – 131
Калиново – 110
Калмиков, Адам – 21-24
Камчев, Тодор – 97
Карабичански Рид – 68
Караманов, Атанас – 56
Каранфилов, Панајот – 97
Карастоилов, Стојан – 18, 19, 21, 23-25
Каршијак – 19, 22, 25, 27
Кемал, Мустафа (Ататурк) – 47, 50
Керимов, Муарем – 132
Кипар – 15-16
Киренаика – 54
Кироморица – 76, 78
Кичево – 37, 40, 48, 55, 75, 76, 85, 121
Клечовце – 71
Клисура – 36
Козјак – 68, 114
Конечко Поле – 139
Конско – 86
Константинович, Гаврил – 92
Конче – 122, 129, 130-132, 134, 135, 160-162
Коњарска Река – 72
Копачка – 37
Кораб – 114
Корешта – 36
Косово – 38, 40, 54, 66, 99
Косовска Митровица – 66
Костомар – 107
Кочани – 55, 56, 66, 68, 69, 109, 122, 136
Кочиште – 78
Кралство Грција (Грција) – 61, 63, 65, 81, 86, 89, 91, 94, 99, 101, 102,110-115
Кралство Југославија – 144
Кралство Србија (Србија) – 13-17, 61-63, 65, 67, 85-87, 89, 91, 94, 96, 99, 101-103, 110-115, 121, 122, 124
Кратово – 66, 68, 69, 106
Кресна – 19, 22, 23
Крива Лакавица – 103, 104, 109, 122, 131, 132, 145, 160, 161
Крива Паланка – 47, 66, 85, 102
Кривогаштани – 40
Криволак – 96, 98, 99, 109
Крупиште – 109
Крушево – 35, 36, 38, 40, 55, 121
Кукото, Коста – 19
Кукуш – 28, 81, 102, 110, 161
Куманово – 67-69, 71, 73, 74, 102, 136
Кутлибег – 69

Л
Лазаров, Дончо – 97
Лакавичка Долина – 122, 132, 160
Лахне – 110
Лебница – 26
Ленин, Владимир Илич – 45
Лерин 79-81
Лесковица – 122, 125, 126, 132
Либија – 54
Липа – 133
Лозјански Рид – 104, 107, 108
Лознани – 80
Лондон – 86, 88, 91, 92
Лубница – 122, 130-132, 134

Љ
Љуботен, село – 132

Љаме, Глигор (Соколовиќ) - 57

М
Мајореску, Титус – 110
Макрешка Река – 143
Мала Азија – 54, 95
Малесија – 37
Малешевски, Иљо – 19
Маминци – 69
Манолев, Иван – 48
Мариово – 37
Марита, вис – 109
Марица – 112
Мартулков, Алексо – 92
Матов, Христо – 31, 54
Махмуд Шефкет-паша – 51
Медвеѓе – 66
Медитеран – 87
Мелетиј, митрополит – 21
Мелник – 22, 84
Места – 102, 114
Метохија – 99
Мехмед V – 49
Мидија – 88, 99, 110
Милјуков, Павел Николаевич - 64
Михајлов, Георги – 21
Младо Нагоричане – 68
Могила – 80
Мораска – 22
Мрзен Ораовец – 98
Мургас – 69
Мустафино – 104

Н
Награновци – 132, 135-137, 143, 144
Наз’р паша – 39
Натанаил Кучевишки – 19, 21, 23, 27
Невеска – 36
Неготино – 97-99
Николиќ, Душан – 98
Никшиќ – 16
Новак – 78
Нови Пазар – 66, 67
Ново Село – 22, 73
Новоселани – 69, 71

О
Облак – 76-78
Овче Поле – 66, 69, 74, 75, 102-104, 109
Огњанов, Герасим – 56
Одрин – 87, 110
Омер Ружди паша – 36, 38, 39
Ораовица – 136
Орашец – 69
Орлов Камен – 107
Ортакол – 37
Османлиска Империја (Турција) – 10, 13-18, 20, 38, 42-44, 46-54, 57-65, 81-89, 91, 101, 102, 110, 111, 113, 114, 120-122, 141
Осоговски Планини – 103, 105, 108, 109, 122, 124
Охрид – 31, 37, 41, 55, 62, 79, 121
Оштава – 19, 22

П
Паликура – 98
Паница, Тодор – 58
Папавница – 132, 135, 136
Париз – 92
Патарица, врв – 111, 122
Патрик – 107, 127, 132
Пашкулев, Стојан – 56
Петрич – 22, 27
Петров, Ѓорче – 31-33, 37, 56, 59
Петроград – 92, 102
Пехчево – 102
Пинд – 114
Пинџуров, Димитар – 97
Пиперево – 122, 127, 132, 134
Пиринска Македонија – 27, 84, 113, 114
Плавуш – 122, 160, 161
Плетвар – 75
Пловдив – 19, 136
Победоносец, врв – 34
Подгорица – 16
Поп Арсов, Петар – 28, 50, 92
Поп Георгиев–Беровски, Димитар – 18, 19, 21-27
Пополе – 36
Поречје – 85
Преспа – 37, 48
Прибилци – 40, 41
Приепоље – 66
Прилеп – 31, 37, 48, 55, 56, 62, 75, 76, 121
Принцип, Гаврило – 116
Присад – 75

Приштина – 66-68
Протогеров, Александар – 54, 58, 82-84
Пулевски, Георгија – 27
Пухче – 122, 127
Пчиња – 69-71, 74

Р
Раброво – 122
Радња – 98
Радовиш – 98, 99, 107, 120, 121, 127, 131, 136, 144, 162
Разлија – 139
Рајчански Рид – 108, 109
Ракитец – 127, 135, 160
Рамно – 77
Рашка – 66
Ресен – 41, 47, 55, 76, 79
Ретки Буки – 108
Решановско Брдо – 69
Ризов, Ризо – 92
Рила – 114
Рич – 140, 161
Родопи – 38
Рожен – 98
Романија (Кралство Романија) – 15-18, 61, 83, 101, 102, 110, 112
Руен – 68, 103, 104, 107, 122
Рупелска Теснина – 84
Русија – 13, 14, 16, 17, 62-64, 83, 86, 89, 92, 101, 111, 114, 140

С
Саланџак – 9-11, 119, 124, 125, 136, 142, 144, 145, 147, 148, 153, 154
Самарџиев-Џемото, Костадин – 56
Сан Стефано – 14
Сандански, Јане – 49-51, 54, 56, 57, 59, 60, 84
Санџак – 66,99
Свети Врач (денешен гр. Сандански) – 19
Свети Николе – 67, 106
Серес – 22, 102, 161
Серта – 109, 134, 140, 147, 160, 161
Симеонов, Христо – 125, 132, 135-137
Сјатиста – 86
Сјеница - 67
Скадар – 67
Скадарско Езеро – 67
Скопје – 47, 57, 62, 67, 74, 75, 95, 102, 148, 162
Скопска Црна Гора – 66, 85, 114
Скоруша – 122, 125, 131, 132, 134, 135
Скочивир – 78
Слатина – 73
Сливница – 22
Смилево – 28, 34, 41
Смрдешник – 160
Солун – 13, 28, 31, 33, 36, 48, 55, 56, 60, 67, 80, 81, 84, 95, 99, 101, 102, 107, 113, 121, 161
Софија – 21, 24, 33, 54, 58, 136
Социјалистичка Федеративна Република Југославија – 116, 154
Спространов, Ефтим – 97
Србиново – 24
Среден Рид – 104, 107, 108
Српци – 77
Сртевци – 68, 71, 72
Старо Нагоричане – 71
Стателов, Димитар – 24
Страцин – 68, 70, 71
Струга – 31
Струма – 19, 22, 60, 68, 102, 111
Струмица – 21, 56, 102, 128, 162
Судиќ – 104
Сушево – 68, 72, 104
Сушица – 25

Т
Табановце – 68
Талат-беј – 47
Танатарци – 132
Татарчев, Христо – 28, 31
Темелков-Ораовски, Стамен – 132, 135, 136
Тетово – 76
Торолинко, Стојо – 19
Тошев, Пере – 31, 32,56
Тракија – 38, 66, 67, 81, 83, 99, 110, 122
Трбиќ, Василие – 98
Триполис – 54
Трн – 78

Тупалски вис – 66
Ќ
Ќустендил – 19, 21, 23, 66, 68, 102, 109

У
Удово – 105, 122, 139, 145

Ф
Фердинанд I – 56
Фичев, Иван – 83
Франц Фердинанд – 116
Франција – 14, 64, 86, 101, 114
Фурка – 122

Х
Халкидик – 87
Хасан Риза паша – 67
Хасан Таксим паша – 67
Хаџи Димов, Димо – 53, 59
Хаџи Николов, Иван – 28
Хаџиев, Стојо – 56
Холандија – 112
Хусеин Хилми-паша – 51
Хусни бег Петрички – 27

Ц
Цапарево – 27
Царев Врв – 103, 108
Цариград (Истанбул) – 14, 19, 36, 48-50, 66, 80, 87, 161
Царство Бугарија (Бугарија) – 14-16, 23, 27, 32, 45, 57, 58, 61-63, 65, 82, 83, 86, 89, 91, 94, 96, 99-103, 105, 110-115, 121-124, 134, 136, 138, 149
Царушево – 86
Црн Врв – 105
Црна Гора – 13-16, 56, 61, 65, 66, 85, 86, 99, 102, 110, 112, 114
Црна Река – 76, 78, 80
Црно Море – 88
Црно Поле – 69

Ч
Чакаларов, Васил – 97
Чаништа – 37
Чардаклија – 108
Чаулев, Петар 54, 59, 97
Чернопеев, Христо – 50, 54, 56, 59, 97
Четирце – 68
Чифлик – 132
Чуповски, Димитрија – 92

Џ
Џемал-беј – 47

Ш
Шар Планина – 114
Шаренковец – 103-105
Швајцарија – 112
Шемница – 78
Шкартов, Мишо – 97
Штип – 47, 55, 56, 66, 67, 69, 81, 99, 107-109, 122, 136, 161, 161
Шупли Камен – 69

Сателитска снимка на с. Долни Липовиќ и месноста Саланџак на планината Серта